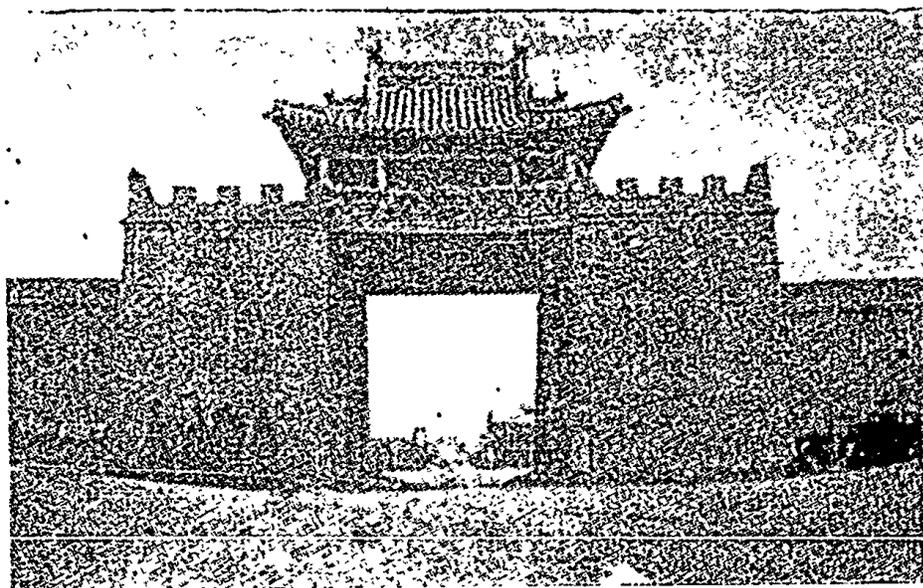

50X1-HUM

Page Denied

Next 1 Page(s) In Document Denied

МОНАСТЫРЬ „ЭРДЭНИ ДЗУ“

Улан-батыр

UNCLASSIFIED

МОНАСТЫРЬ „ЭРДЭНИ ДЗУ“

Монастырь Эрдэни Дзу находится на расстоянии свыше 400 км. от Улан-Батора на запад, на территории Лун сомона Арахангайского аймака, в широкой долине р. Орхона.

Долина р. Орхона с давних времен являлась культурным центром различных племен и народностей, обитавших в нашей стране в древние времена, где до сих пор сохранились многочисленные исторические памятники, в том числе знаменитые памятники с руническими (орхонскими) письменами, относящиеся к VIII в. н.э.

Орхонская долина также являлась экономическим и политическим центром обширного Монгольского государства XIII века.

Эрдэни Дзу построен в 1586 году по инициативе князя Автай хана на развалинах города Кара-Корума, бывшей столицы Монголии XIII века.

При постройке Эрдэни Дзу были использованы остатки строительных материалов Кара-Корума. Самый старый храм в Эрдэни Дзу — „Гол-дзугийн-сум“ (главный храм.)

Постройки храмов и субурганов (памятники-пирамиды) продолжались до начала XIX в.

Главным дарханом (строителем) первого периода постройки монастыря был монгол по имени Манзошир-хан. Большинство мастеров, участвовавших в сооружении храмов были монголы.

Архитектурный стиль храмов Эрдэни Дзу, смешанный и состоит из монгольского, тибетского и китайского стилей. Первоначальный монгольский стиль Эрдэни Дзу был искажен при последующих реставрациях и смешанность указанных трех стилей всё более усчитывалась.

Постройки Эрдэни Дзу деревянные и сырцовые. В 1760 г. и 1796 г. были проведены большие реставрационные работы. При реставрации деревянные кровли и некоторые стены построек были заменены кирпичами и черепицей.

В монастыре Эрдэни Дзу хранятся искусные творения монгольских мастеров-ваятелей и художников, например: портреты гэгэнов (святых) и князей, статуи бурханов и т. д. в том числе статуя Очир Дар-Бурхана, вылитая известным монгольским скульптором XVII в., которая сейчас находится в Ганданском монастыре г. Улан-Батора. Здесь же хранились литые и штампованные изделия из драгоценных металлов, как-то: модели субурганов, колокола (разных размеров), котлы, курильницы, украшения больших субурганов, ганджиры (специальные позолоченные макушки буддийских монастырей), разные маски одеж-

ды религиозных мистерий „Цам“ с богатыми украшениями из драгоценных камней) и т.д.

Монастырь Эрдэни Дзу является самым древним из всех буддийских монастырей в Монголии.

Буддизм, как и всякая религия—опиум для народа. В буддийских монастырях гнезилось многотысячное паразитическое ламство, которое являлось рассадником невежества и мракобесия. Од-

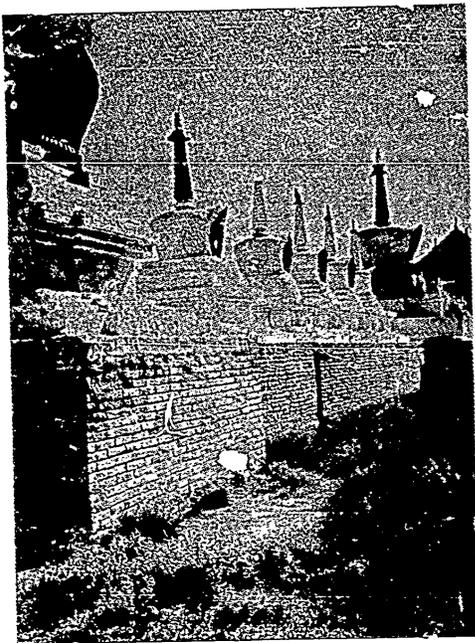

рис. Стены со субурганам.

нако на стройки монастырей феодалы мобилизовывали народные таланты. Монастырь Эрдэни Дзу является творением талантливоего трудолюбивого монгольского народа, поэтому он издавна привлекал внимание ученых, так как он является ценнейшим памятником истории искусства Монголии. Большой вклад в изучение Эрдэни Дзу внес известный русский монголист А. Позднеев.

В период борьбы западных монголов с маньчжурскими захватчиками в XVIII веке Эрдэни Дзу был сильно разрушен и с конца XVIII в. перестал быть центром больших событий, и в дальнейшем он потерпел целый ряд разрушений. В 1941 г. Малый Хурал МНР включил Эрдэни Дзу в состав первоклассных памятников старины, по подлежащих государственной охране. В 1944—47 гг. по инициативе Маршала Чойбалсана проведена реставрация Эрдэни Дзу, в результате чего реставрированы три главных храма, все субурганы стены (большая и малая).

Стены Эрдэни Дзу в виде квадрата сделаны из кирпичей. Они в сущности являются цепями из 100 субурганов, каждая сторона образуется цепью 25 субурганов. Кроме того по углам стены стоят по 2 субургана.

Большинство субурганов Эрдэни Дзу были посвящены историческим событиям, монгольским государственным и религиозным деятелям Монголии XVI—XVIII вв. рис. №2

В 1803 г. было построено четверо ворот в большой стене. Теперь заглянем внутрь двора, огороженного стеной. Вот перед вами, камнями выстланная круглая площадка (диаметр более 20 м.), на которой когда-то стояла огромная юрта. А перед юртой тогда сверкало зеркальное озеро, от которого теперь осталась заросшая травой котловинка. На правой стороне круглой площадки стоят несколько исторических памятников с монгольскими, кытайскими, арабскими и тибетскими надписями XIII—XIV вв. За этими памятниками стоят три главных храма „Дзу“, а перед ними две усыпальницы. С левой стороны храмов стоит большой субурган, который называется золотым. А дальше этого субургана стоит разрушенный храм „лаван“, который пока не реставрирован. Он является единственным архитектурным памятником чисто тибетского стиля в Монголии.

Левая усыпальница, из стоящих перед тремя главными храмами двух усыпальниц, принадлежит Автай Сайн хану, умершему в 1587 г. Правая—Гомбодсржи Түшэту хану, сыну Автай Сайн хана. рис. №3

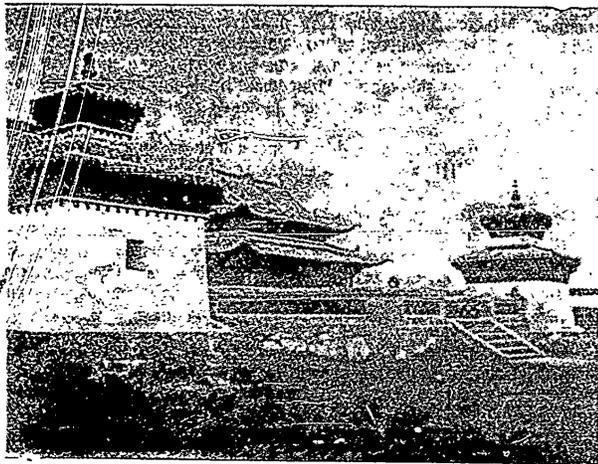

Рис. №3
Усыпальницы Абатай и Гомбодоржи.

Три главных храма посвящены Бурхан багше (собственное имя его Шагжитив), основателю буддизма. В левом храме помещены три больших статуи божеств. Из них левая—Богдо лам, правая—Дзанрайсаг, средняя—Бурхан багш в молодости.

В правом храме помещены тоже три статуи божества. Из них левая—Одсурэн. По религиозным верованиям он распространял религию до Бурхан багш Шагжитива. Правая—Джамба. По тем же легендам он распространил религию в будущем, т.е. после Бурхан багш. Средняя—Бурхан багш в старости.

Теперь нам осталось посмотреть средний храм. При входе в средний храм вы видите два божества, стоящие около двери, весьма устрашающего вида. Из них левый называется Лхам, правый—Гомбогур. Вдоль северной стены стоят три большие статуи. Из них левая—Огоч Манда, правая—Авид, средняя—Бурхан багш в юности. рис. №4

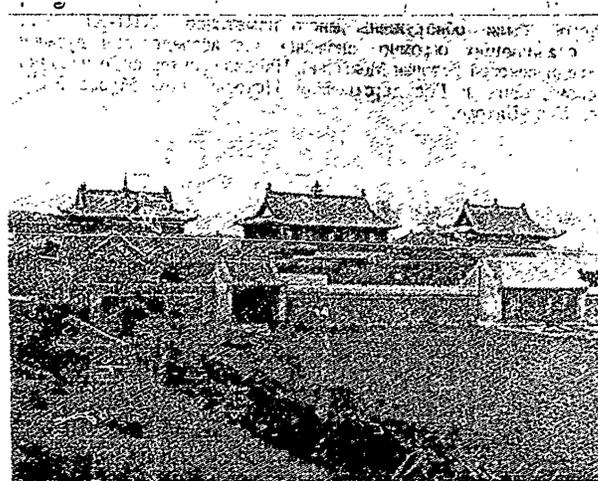
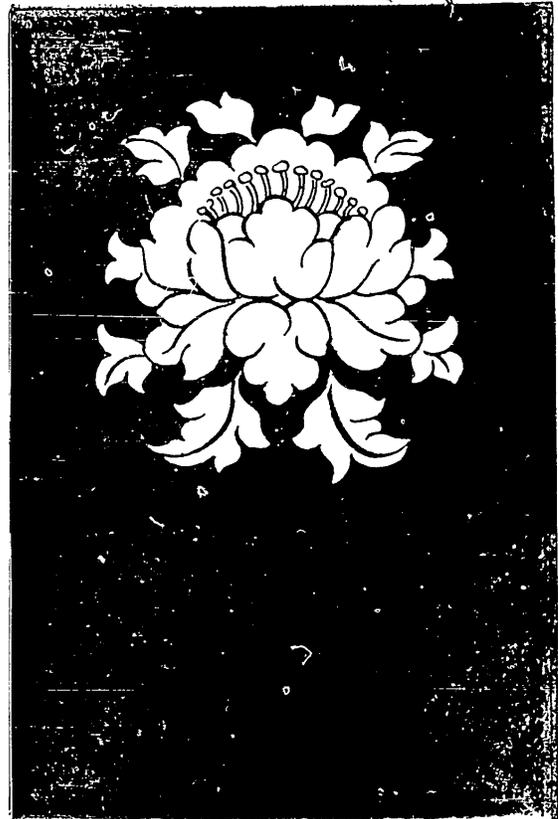

рис. №4
Главные храмы Эрдэни Дзу.

Второй этаж этого храма сделан в виде горы, покрытой лесом и скалами. В лесных дуплах и пещерах этой горы поставлены многочисленные статуэтки божеств. Поэтому этот этаж называется храмом тысячи богов.

От северной стены Эрдэни Дзу на севере и северо-востоке начинаются развалины большого города. Это развалины Кара Корум—древней столицы Монголии, начавшей строиться при Чингис хане в 1220 г. Из древних описаний Кара-Корума мы знаем, что город этот был размером 8X8 ли (4X4 км.), во внутренней стене которого помещались административный квартал, квартал ремесленников, иностранных купцов, торговый рынок и т. д. В Кара-Корум приезжали европейские путешественники XIII века Плано Карпини (1246), Вильгельм Рубрук-вис (1254), Марко Поло (1274) и многие другие.

В 1948—49 г.г. здесь работала археологическая экспедиция, которой были обнаружены много памятников XIII-XIV вв., представляющих огромное значение для исследования древней и средневековой истории Монголии. Наиболее интересные находки экспонированы в Государственном Историческом Музее МНР в г. Улан-Баторе.

UNCLASSIFIED

ಪ್ರತಿಭಟನೆ : " ಅಧ್ಯಯನಾರ್ಥ " "

לְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי
וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי

וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי
וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי
וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי

וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי
וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי

וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי
וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי

וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי
וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי
וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי

וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי
וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי וְלְבַרְבְּרֵי עֲבָדָי

“ -השואה רוצה להראות לנו את האמת
האמת היא שיש לנו את האמת ”

“ -השואה רוצה להראות לנו את האמת
האמת היא שיש לנו את האמת ”

אשר
הוא
הוא
הוא

“ -השואה רוצה להראות לנו את האמת
האמת היא שיש לנו את האמת ”

“ -השואה רוצה להראות לנו את האמת
האמת היא שיש לנו את האמת ”

אשר
הוא
הוא
הוא

Чойджин ламын сумэ — храм ламы прорицателя среди монгольских храмов Урги стоял несколько особняком, как храм оракул, единственный в стране и был построен для Лубсанхайдула, младшего брата ургинского Хутукты Джабдзундамбы VIII.

После смерти Лубсанхайдула Чойджин ламын сумэ, как представляющий собою большую музейную ценность, превращен в 1941 году в храм-музей.

Коллекции музея, представляющие большую научную ценность, были пополнены впоследствии еще рядом памятников монгольского искусства XVII—XVIII веков, находившихся во дворце ургинского Хутукты и других местах.

На постройку храма (ныне музей) было израсходовано 88.879 лан (3,333 кг) серебра, собранных налогами и обложениями с арат.

В 1905 году Лубсанхайдуп обратился к маньчжурскому императору Гуань-сюю с просьбой о пожаловании новому храму имени. Просьба была удовлетворена и храму было дано имя «Храм распространяющий милосердие».

После провозглашения автономии Монголии и возведения хутукты на престол хана, хутукта пожаловал Лубсанхайдупа преемственным на все его будущие перерождения званием «Гуртэмба Гуджир Хамбо — прорицатель главного гения-хранителя религии, драгоценный, мудрый, святой, обладающий светлой верой».

Лубсанхайдупу были отведены два уголья с пашнями, с которых земледельцы ежегодно сдавали ему оброк в 8500 гинов крупчатки и 700 гинов ячменной муки (гин—600 гр). Из ханской казны ежегодно отпущалось на расходы 3500 лан серебра, не считая податей, полученных с данников двух приписанных к храму отковок-орд, ежегодно пополнявшихся по ханскому указанию аратами из прочих уделов.

В вечное пользование храму было передано 5000 лан серебра, 1000 голов крупного рогатого скота и 2000 овец.

Храм был построен китайскими архитекторами. Над входом четырехязычная надпись на манджурском, монгольском, китайском и тибетском языках «Храм распространяющий милосердие».

Пышный и сложный культ, таинственные и страшные божеества служат средством воздействия на психику людей, в частности путем устрашения, с чем подробно можно ознакомиться в этом храме образца.

Полноценно можно ознакомиться в этом храме, как в храме образца.

Вы как следует не вошли в храм, а уже на потолке его паперти видите изображения отрубленных голов, развешанных кож и внутренностей врагов религии, показывающие, что храм посвящен грозному хранителю желтой веры, жестоко расправляющемуся с ее врагами.

По обеим сторонам входа стоят фигуры грозных духов привратников храма и два сидения гескунев «правителей добродетели», наблюдающих за благочином в храме.

На сидении гескуня направо от входа в настоящее время находится позолоченная мумия одного из Ындзап хамбо — учителя 7-го хутукты, представляющая образец мумий, изготовлявшихся ламами после смерти почитаемых сверхверховных лам.

Подобные мумии выставлялись в храмах и служили предметом поклонения верующих наравне со статуями будд.

При храме одно время свершался «Цам» — танец богов. По обе стороны входа на стенах выставлены некоторые маски, большей частью ургинского Цама. Маски монгольской работы второй половины XVIII века. Среди них обращают внимание три маски замечательной работы, сделанные из коралла. Одна из них, висящая на колонне налево от входа изображают грозного гения хранителя буддизма Дармапалу Бегдзе или Джамсарана. Маска очень массивная и тяжелая, так что не каждый танцор мог в ней исполнить танец Дармапалы Бегдзе.

В ургинском «Цаме», одном из старейших в Монголии (2-й после «Цама» в Эрдэн-Цэу), участвовали маски четырех духов гор, окружающих Ургу (нынешний Уланбатор), с 4 сторон: Чингильту с севера, Богдо-хан улы с юга, Сонгино с запада и Бани-Дзурихэ с востока. Из этих масок налево от входа висят: маска духа Богде-ула-Дунджин гарбо, изображающаяся в виде птицы Гаруди, духа горы Сонгино — старика-шамана (по ламским легендам побежденного проповедником буддизма, взявшим с него клятву впредь защищать желтую веру). Маска была известна под именем «Сивый старик» и изображает сердитого старика с сивыми космами волос и торчащими изо рта клыками. Дух гор Чингильту, добровольно принявший буддизм, представляет мирного старика с курчавой, седой головой и добродушным выражением лица.

По обе стороны центрального прохода в два ряда тянутся сидения для лам. В глубине под балдахинном сидения для Чойджин ламы и ургинского хутукты. Над сидением Чойджин ламы балдахин с аппликацией, изображающей кожу, содранную с побежденного врага религии.

Налево от входа алтарь модель рая Тушита — обиталища будды Майтрен, направо рай Сукавати будды Амитабы, работы монгольских мастеров. Перед моделями обоех раев на колоннах стоят модели обиталищ — налево божества Ямантака, направо обиталище грозного божества Хаягривы, работы монгольских мастеров начала XX века.

В алтаре и витринах находятся статуи божества — слева у стены Ваджрапани, Найчун Чойджуна Хаягривы, на северной стороне алтаря слева направо индийский вероучитель XII века Падмасамба-

вы, основателя желтой церкви — Дзонхавы (1357 — 1419), Ундурегена Халхасского, первого перерождения ургинского хутукты (1635—1723); божества северного буддизма Ямантака, у восточной стены царь деяний Пренлай Джалбу, один из грозных гениев хранителей буддизма; царь демонов Дзиумер, Падмасамбава взял с него клятву быть гением-хранителем буддийской веры.

Самая нижняя статуя в ряду витрин восточной стены — Доржисуг Чоджун. Изображает ученого ламу XIV века Панчен Содномдакба, якобы превратившегося в грозного хранителя буддизма, в мгновение ока объезжающего четыре материка вокруг мировой горы Сумбэр, высасывающего жизнь и кровь врагов веры и уничтожающего их города ураганом.

Лубсанхайдуп Чойджун призывал духов Найчун Чойджуна, Дзиумера Чойджуна и Доржисуг Чойджуна. Считалось, что он прорицал от их имени.

Ниже находится черная дьявольница и другие низшие духи.

По обе стороны центрального храма стоят два малых. Восточный носит название «Обитатель благоволения и мира всему сущему».

По стенам лепные китайской работы изображения 16 буддийских апостолов.

В центре бронзовые статуи буддийской мадонны Дараэхэ расположенные в два ряда по обе стороны центральной статуи мадонны Дара. Все эти 21 статуя «Дараэхэ» работы Ундугегена.

У западной стены стоит крашеная статуэтка этой же богини из папье-маше, работы китайских мастеров в обычной трафаретной трактовке.

В маленьком храме Дзу — храме Будды на западной стороне центрального храма находятся: на северной стороне Будда Сакьямуни с двумя учениками и по боковым стенам 16 апостолов Ставира, пребывающих в созерцании в пещерах, работы китайских мастеров.

х х х

Храм «Чойджин ламын сумэ» с его коллекциями представляет собой большую историческую и архитектурно-художественную ценность.

**УЛСЫН ТӨВ МУЗЕЙН
ТӨВЧ ТАНИЛЦУУЛЛАГА**

БНМАУ СОЕЛЫН ЯАМ

Д. Наваан, Н .Довчин, Л. Ням-Осор

УЛСЫН ТӨВ МУЗЕЙН ТОВЧ ТАНИЛЦУУЛГА

Редактор О. Намнандорж
Хавтасны зургийг Ц. Бадамгүр

Улсын Хэвлэлийн Газар Улаанбаатар
1958

UNCLASSIFIED

УНШИГЧДЫН АНХААРАЛД

«Улсын Төв Музейн танилцуулга» гэсэн энэ бяцхан товхимолд манай орны түүх дурсгал, байгалийн баялгийг яруу тодоор харуулсан олон зуун үзмэрийн тухай товч тайлбар бичигдсэн юм.

Энэ нь үзэгчдээс музейн үзмэрийг үзэж танилцах, ойлгож авах явдлыг хялбар дөхөм болгох музейн үзмэрийг сурталчлах зорилготой юм.

Техн. ред. Ц. Содов. Хянагч Б. Самдан

Б-8490. Хэвлэлтэнд 1958 оны 8 дугаар сарын 25-нд. Хэвлэсэн тоо 5000. Цаасны хэмжээ 70X108 1,32. Хэв. хуудас 5,5 Зах. № 280.
Үнэ 1 тө. 80 мө.

Сүхбаатарын нэрэмжит Хэвлэх үйлдвэр.
Улаанбаатар. Сүхбаатарын талбай, 2.

УДИРТГАЛ

Улсын төв музейг 1956 онд шинэчлэн байгуулж, 40 гаруй тасалгаатай гурван давхар байшинд байрлуулаад хэдэн мянган үзмэр тавигдсан юм. Энд монгол орны байгалийн байдал, элдэв баялаг, ард түмний соёл урлаг, түүхийг харуулна.

Байгалийн ангид тус орны газар зүй, цаг уур, хөрс ургамал, ан амьтан ашигт малтмал, эртний амьтан, ургамлын үлдэгдлийг харуулсан тасагтай. Энд манай орны байгалийн маш сонирхолтой сайхан зүйлс бий. Жишээ нь мөнх харгана, мич мод, яшил, заг, хүнс эм зэрэг ордог ховор ургамал олон байна.

Ан амьтны тасагт Алтайн уулын өндөр цавчим хадны ёл, Алтай, Хангай, Хөвсгөлийн их өндөр уулсын ян хаданд амьдрагч янгир, гагцхүү Төв Азид оршдог хавтгай, болон бөхөн, хулан хотон, минж, булга зэрэг монгол орны олон ан амьтны чихмэл дүрс үзүүлднэ.

Ашигт малтмалын тасагт монгол орны элдэв баялгийн дээж, тухайлбал: Дорноговь аймгийн Зүүн баяны нефть, Өмнөговь, Сүхбаатар, Хөвд, Дундговь аймгийн чулуун нүүрс, Дорноговь, Хэнтий, Дундговь аймаг

гэх мэт орон нутагт элбэг байдаг хайлуур жонш, хийгээд хаш гантиг, усан болор даралтат болор тэргүүтнийг тавьжээ.

Эртний эрмэл амьтан, ургамлын тасагт Өмнөговь аймгийн Нэмгэт-Алтан уулаас олдсон бөгөөд одоогоос 60—70-аад сая жилийн өмнө амьдарч байсан үлэг гүрвэл (Динозаврийн) хэлхээ яс, Дорноговь аймгийн Эргэлийн зоогоос олдсон хирсын (эмболотерийн) толгойн яс, Булган, Төв аймгийн нутгаас олдсон арслан-зааны араа соёо зэрэг монгол оронд эрт цагт байсан амьтны үлдцийг харуулсан юм.

Түүхийн ангийн хуучин, шинэ чулуун зэвсэг, хүрэл зэвсгийн тасагт тэр үеийн амьдарч байсан хүмүүс, эртний овог аймаг 12—14 дүгээр зууны монголын их гүрний үеийн тасаг, 15—17 дугаар зууны монгол улс манжийн дарлал дахь монгол, автономит монгол, 1917 оны Октябрийн нийгэм журамт их хувьсгал, монголд нөлөөлсөн нь, 1921 онд ялсан ардын хувьсгал, 1921—24 онуудад нам ба ардын засгийн газраас авсан арга хэмжээ, БНМА Улсыг тунхагласан, шинэ монгол орны аж ахуй, соёлын хөгжилт гэх мэтээр анги тасаг болгон байгуулж манай ард түмний түүхийг дэс дараалан харуулснаас гадна ардын хувьсгалын жилүүдэд Монголын ард түмний олсон их амжилтыг тусган үзүүлжээ. Энэ тасгуудад монголын түүх, соёлын өдний төдний үнэтэй ховор зүйл байгаа бөгөөд 1 буман жилээс нааш 6 мянган жилээс цааших үеийн чулуун зэвсэг 3—4 мянган жилийн өмнөх үеийн хүрэл зэвсэг, 2000 гаруй жилийн өмнөх хүн улсын үеийн давтамал алт, хаш, ялтас, ваар сав, торгон бөс эдлэл, хятадын Хан улсын чий-маажинт аяга бий. Бас 1000 гаруй жилийн урьдахь, Турк бичигт хөшөө, хүрмэн чулуун арслан, ваар, сав, тоосго, 900 гаруй жилийн өмнөх Кидан улсын эдлэл, 700 жилийн урьдахь монголын бичигт хөшөө, эртний монголын нийслэл Хар

хорин хотын зураг, орд харшийн элдэв эд чимэг хэрэгсэл 13—14 дүгээр зууны үеийн том тогоо гэх зэрэг соёл түүхийн дурсгалт сонин зүйлс их байна. Гадаадын түрэмгийлэгчид, дотоодын феодалын ноёрхлын эсрэг Монголын ард түмний явуулж байсан удаа дараагийн тэмцлийн тухай бичиг баримт, зэр зэвсэг зэрэг биет зүйл байдаг.

Тэр үед монголын ард түмний аж амьдрал, хэцүү бэрх байсныг харуулсан янз бүрийн зурмал баримал бий.

Манай ард түмний тэмцэл ялалтыг удирдах жолоодогч МАХН байгуулж, бэхжин хөгжсөн үйл ажиллагаа, ардын хувьсгалын удирдагч Сүхбаатар-Чойбалсан, ардын журамт цэргийн хэрэглэж байсан буу, сэлэм зэрэг зүйлс байна.

Монгол-Зөвлөлтийн ард түмний нөхөрлөл, найрамдлыг тус музейд тодорхой харуулна.

Ялангуяа түүхийн энэ тасагт шинэ монгол орны соёл, шинжлэх ухаан аж үйлдвэр, мал аж ахуйн хөгжлийг тодорхой үзүүлнэ.

Урлагийн тасагт Монголын ардын урлагийг хувьсгалын өмнөх, хойших үеэр харуулж байна. Монголын ард түмэн, дээр үеэс гар урлалыг онц сонирхож ирсэн учраас манай түүхэнд үнэтэй сайхан бүтээл багагүй бий. Үүнд: Наамал, хатгамал, зүү ороомол, элдэв яс, мод, чулуун сийлбэр шавар, шаазан, алт, мөнгө гүйл, зэс, төмрөөр хийсэн нарийн эдлэл, дүрс, зураг тус музейн үзмэрт их байна.

Хувьсгалын өмнөх урлагт, Пунцаг-осорын нааж урлалсан «Ганзай», Аюушийн хатгаж оёсон «Манал», Жамбалжавын хийсэн зүмбэртэй ширээ, Ямпил дархны хийсэн төмөр хэт, 17 дугаар зууны үед Занабазарын хийсэн цутгамал зэс хүрэл хөрөг «Бурхан» «Марзан» Шарав, Сономцэрэн нарын зэрэг зурагчдын зурсан зураг, Дариган-

гын Данзан дархны хийсэн мөнгөн хэт хутга зэрэг уран нандин хийцтэй зүйлс нилээд байна.

Хувьсгалын үеийн урлагт: Одоо цагийн чанарлагтай уран бүтээл багагүй бий бөгөөд Хэвшээхүү, Дорж, Сэнгээ, Маань, Чойнзон нарын маш уран сийлсэн шатар, таван хушуу мал, байгалийн байдлыг харуулсан зүйл, Хандхүүгийн нэхсэн хивс, Шагдарсүрэнгийн хонны арьсны үс хайчилж хийсэн В.И.Лениний дүр, Мажиг Үржинханд нарын зэрэг уран үйлчдийн хатгамал, Балдан-осор дархны дар халсан монгол хазаар, эмээл зэрэг гоё нандин уран хийцтэй зүйлүүдийг дурдаж болно.

Үзмэрт байгаа зүйлээс гадна музейн санд түүх дурсгал, соёл, урлагийн хийгээд байгалийн баялгийн талаар холбогдолтой ховор нандин хэдэн мянган зүйлс хадгалаастай байна. Энэ санд гадаадын зарим орны соёл, түүхийн холбогдолтой зүйл нилээд бий бөгөөд тус музей олон улсын сонин, мөнгө, зоос, марк, гэрэл зургийн тусгай цуглуулга явуулж байна.

Тус музейн цаашдын өргөтгөл, шинэ шинэ үзмэрийг олж цуглуулах ажилд манай орны хөдөлмөрчид идэвхтэй оролцож байна.

Манай улсад музей олширч, тэдний үзмэрийн зүйлс жилээс жилд нэмэгдэж байна. Манай музей нь хөдөлмөрчин олон түмнээс өөрийн эх орны түүх, байгалийн байдлыг судлан танилцахад тус хүргэж байгаа нь энэ музейг үзсэн хөдөлмөрчдийн талархлаас харагдаж байна.

Музей бол хөдөлмөрчин олны соёл шинжлэх ухааны чухал хэсэг мөн.

Улсын Төв Музейн анги тасаг

Улсын Төв музей нь байгаль, түүх, урлаг гэж гурван том ангиас бүрэлдэнэ.

Анги тус бүрийг олон тасаг болгон хуваана. Үүнд

БАЙГАЛИЙН АНГИ

1-р тасалгаа

ГАЗАР ЗҮЙН ТАСАГ

Манай улс, дэлхийн бөмбөрцгийн умарт хагасын дундад өргөрөгт Төв Азийн сэрүүн уур амьсгалын бүсэнд, 1531 мянган хавтгай дөрвөлжин километр нутаг эзлэн оршино. Баруун зүүнээ 2368 км, хойш урагшаа 1260 км урт хэмжээтэй, бүх хилийн урт 7000 гаруй км бөгөөд Зөвлөлт улс, Хятад ард улс хоёртой хил нийлнэ.

Газар зүйн тасагт Ховд аймгийн байгалийн дурсгалт зүйлс байна.

Үзвэрт байгаа газар зүйн зурагт монгол нутгийн дундаж далайн мандлаас дээш 1500 м, хамгийн намхан газар Хөх нуур орчимд 500 гаруй метр их өндөр уулс 4000—4500

м, хамгийн өндөр Алтай, Таван Богдын оргил, Хүйтэн 4653 м өндөр болохыг заажээ. Монгол Алтай нуруу, говь Алтайн нуруу хоёр нийлж 1600 км үргэлжилнэ. Алтай уулархаг мужийн дэвсгэр нутаг 248940 хавтгай дөрвөлжин километр хэмжээтэй.

Хангай, Хэнтийн уулархаг муж, тус улсын төв хэсгийг эзлэн оршино. Хангайн нурууны оргил, Отгон тэнгэр 4131 метр өндөр бөгөөд түүний мөнх цас алсаас сүр жавхлантай сүндэрлэн гялалзана.

Гол мөрөн нуурын эрт, одоогийн байрлалыг харуулсан энэ зурагт их нууруудын хонхор зэрэгт эрт цагт их усны сан байгааг харуулжээ. Тус орны дундуур дэлхийн усны хагалбар дайрч гарсан учир манай гол мөрөн их төлөв Умарт, Мөсөн далай, Номхон дөлгөөн далай хоёрт цутгах боловч Төв Азийн гадагш урсгалгүй савд олон тооны том жижиг гол цутгадгийг энэ зурагт харуулжээ.

Энэ зургаас харахад Умарт мөсөн савд цутгах гол мөрөн олон, Номхон Дөлгөөн далайн сав, Төв Азийн сав хоёрт цутгах гол мөрөн цөөн байна. Номхон дөлгөөн далайн савд Онон, Улз, Хэрлэн, Халх Нөмрөг голууд орно. Мөсөн далайн савд Сэлэнгэ болон түүнд нийлэх олон гол хийгээд Шинигт гол мөн түүнд нийлэх олон гол орно.

Төв Азийн савд Завхан, Ховд, Булган, Тэс, Заг, Байдраг, Түй, Онги зэрэг гол цутгана. Монгол орон нуураар арвин баялаг бөгөөд мянга гаруй нуур байдаг болно. Тэдгээрээс 80 гаруй нуур дөрвөөс илүү, дөрвөлжин км талбайтай. 16 нуур 100-гаас илүү дөрвөлжин км талбайтай байна. Хөвсгөл, Увс, Хар ус, Хяргас зэрэг том том нуур бий. Зураг дээр энэ нууруудаас гадна дөрөвдөгч галбын үед эдгээр нуур одоогоос их байсныг харуулсан юм.

Манай гол мөрний онцлог нь: Ширүүн урсгалтай, үерлэх татрах нь жигдгүй, удаан хөлдүү байдаг, гулдрилаа сольдог зэрэг байдалтай. Манай гол мөрөн нуурт

хилэм, тул, гутайр цурхай, цагаан загас, хадран, хэлтэг гэх мэт зүйл бүрийн загас баялаг, үзмэрт цурхай, мөнгөн цагаан, алагана зэрэг загасны чихмэл дүрс энд байна.

Тус орны дотор халуун, хүйтэн хэдэн зуун рашаан бий. Энэ олон тооны рашаан элдэв өвчнийг анагаах маш сайн чанартай.

Энэ үзмэрт байгаа 582,2 кг хүнд Аж-Богд 2 дугаар. 166,8 кг хүнд манлай зур 1. гэдэг төмөр солирууд, түүнчлэн 173 кг Тамир-цэцэрлэг, Ноён-уул, Хэрлэн, Хэнтий,

Зураг 1. Манлай солир (Өмнөговь аймгийн Манлай сумын нутгаас 1951 онд олджээ.

Ноён-Богд Хан-Хөгшин, Матад, Аж-Богд 1 дүгээр гэх мэт солирууд шинжлэх ухаанд цаглашгүй их чухал ач холбогдолтой.

Манай дэлхий дээр гаднаас ирж байгаа зочид гийчид гэвэл гагцхүү солир юм. Нар, сар, од, гариг, сүүлт, од, солир бүгдээрээ ижил бодис язгуур мах бодоос бүтсэн гэдэг материалис онолыг улам тодорхой болгон нотлоход солир маш чухал бодит баримт болно.

Дэлхийн агаарын дээд давхрыг шинжлэх, солирт өөр язгуур махбод бий, үгүйг шинжлэх, солирт байдаг эрдсийг төмөрлөгийн үйлдвэрт бүтээж болох эсэхийг судлах, дэлхийгээс гадагш ниссэн одох хурдан уналга хийхэд хайлахгүй эд олох зэрэг олон зүйлийн шинжилгээнд солир олдошгүй чухал билээ.

2-р тасалгаа

МОНГОЛЫН УУР АМЬСГАЛЫН ТАСАГ

Музейн энэ тасагт манай орны цаг уурын байдлыг харуулна. Уур амьсгалын талаар цуглуулсан баялаг материалтай. Тус орны олон аймагт янз бүрийн бүсэд байгуулсан цаг уурын станцын ерөнхий загварыг энд тавьжээ.

Тус улсын нутаг, далай, тэнгисээс алсалсан хол, далайн мандлаас дээш их өндөр, их уул нуруугаар олон давхар хүрээлэгдсэн зэрэг шалтгаанаас эрс тэс ширүүн уур амьсгалтай, хур тундсын хэмжээ жил жилд, цаг улиралд ч харилцан адилгүй. Жишээ нь: Улаанбаатарт 1943 онд 381 мм хур унасан атлаа 1944 онд дөнгөж 137,1 мм хур унажээ. Хоногийн халуун, хүйтний зөрүү 20—30 градус хүрдэг. Жилний халуун, хүйтний агууригт өвлийн хүйтэн их нөлөөг үзүүлдэг. Нэгдүгээр сард хамгийн хүйтэн байдаг бөгөөд энэ үед зарим газар 50°

хүртэл болдог байна. Ихэнх нутагт нэгдүгээр сарын хүйтэн дунджаар 15°—32°-ын хооронд байна.

Хамгийн дулаан сар нь 7-р сар бөгөөд дулаан, дундаж нь хойт хэсэгт 10°-аас 25° байна. Улаанбаатарт 17° болно. Говьд хамгийн халуун нь сүүдэрт 40° хүрдэг байна. Салхи их төлөв хойт, баруун хойт, баруун зүгээс голлон салхилна. Салхины дундаж хурд скунтэд 2—5 метр байна. Хаврын цагт говьд их ширүүн салхи үүсдэг.

Монгол орны уур амьсгал эрс тэс ширүүн, зун халуун, хур бага, өвөл их хүйтэн боловч агаарт усны уур цан бага зэрэг учраас хүн, мал адгуус амьтан хөнгөн хялбар тэсвэрлэнэ.

3-р тасалгаа

ТУС УЛСЫН ГАЗРЫН ХӨРСНИЙ ТАСАГ

Монголын өмнөт этгээдийг говь цөл, дорнотыг болон дунд бүсийг хээр тал, умартыг ойт хээр, ой хөвчний бүс эзэлнэ. Их уулархаг нутагт ой модгүй, тайгын бүс өвслөг ургамалтай тайгын бүс байна.

Баруун хойт болон умарт хэсэгт ойн саарал хөрс, уулын хар хөрс голлоно.

Дорнод монголын талд үржил сайтай хүрэн хөрс, говьд элсэнцэр, шавранцар хайр чулуут хөрс, хүрэн бор хөрс, хужир марцат хөрс тус тус элбэг байдаг байна. 1400—1600 метр өндөр өргөгдсөн ойт хээрийн бүсэнд хар шороон хөрс элбэг байна. Хар шороон хөрс бол 10%-иас дээш ялзмагтай, 6—10%-ийн ялзмагтай, 4—6%-ийн ялзмагтай хар шороон хөрс гэж хуваагдана.

Их ялзмагт хар шороон хөрс 50—70 см зузаан бага ялзмагт хар шороон хөрс 40—50 см зузаан байна.

Монгол нутгийн 5,5 хувийг хар шороон хөрс эзэлдэг. Манай ихэнх нутгийн хүрэн хөрснийг хар хүрэн, хүрэн, цайвар хүрэн гэж хуваана. Хар хүрэн ба хүрэн хөрс мөн монголын хойт нутгаар их бөгөөд бүх нутгийн 18%-ийг эзэлнэ.

Хар хүрэн хөрсний ялзмагт үе 30—40 см зузаан байна. Монгол орны дунд бүсийн 1200—1300 метрт өндөр өргөгдсөн нутгаар хүрэн хөрс, цайвар хөрс голлоно. Хүрэн хөрсний ялзмагт үе 15—25 см зузаан байна.

Говийн хайрга хэмхдэг бүхий хөрсний ялзмаг 15—20 см зузаан байдаг. Манай орны бүх хөрсний 10%-иас дээш хувь хужир, марц ихтэй байна. Манай орны хөрс шороо тариа тарихад бүрэн дүүрэн бололцоотой юм.

Тариа тарьж болох нутгуудаар хүрэн хөрс голлоно. Энэ үзэмрт бүс бүрийн хөрснийг тавьснаас гадна нэг бүсийн нэг зүйлийн хөрснийг ч шимтэй, шим муутайгаар нь хуваан үзүүлжээ. Жишээ нь: Хүрэн хөрснийг шим тэжээл тогтсон байдлаар нь хүрэн хөрс, цайвар хүрэн хөрс, хар хүрэн хөрс гэж гурван анги хуваана.

Манай уулархаг нутагт ус шингээх, шим тэжээл агуулах чанараар сайн 3—5 хувь хүртэл ялзмаг агуулж чадах сайн тал бүхий хөрстэй юм.

Хар хүрэн хөрс, шим тэжээлийн талаар цайвар хүрэн хөрснөөс илүү байдаг бөгөөд 2—3%-ийн ялзмаг бүхий энэ хөрсний шавранцар бүтэц нь услалгүй тариа тарьж болох боловч, элсэрхэг, чулуурхаг бүтэц бүхий нь услах явдал шаардана.

Уулын өврийн нилээд өндөрт цайвар хүрэн хөрс байх үүнд 1—2 хувиас хэтрэхгүй ялзмагтай байна. Уулын ойд хар шороот хөрс, ойн бор хөрс, чандруулаг хөрс тус тус байдаг.

Уул нугын хар хөрс, тариа тарихад хамгийн тохиромжтой. Гол нуруудын сав газраар тархсан намгийн хөрсөнд агаар муу орно. Намгийн хөрсөнд тариа тари-

хад урьдаар хатаадаг байна. Манай оронд намаг хөрс бараг байхгүй.

Говь цөл, талын бүсэнд хужирлаг хөрс голлоно. Тарианд үл тохирно. Голын сав газрын элсэнцэр хөрс бол усаар урсаж ирсэн элс, шавар, сайр, чулуунаас үелэн тогтоно. Ийм хөрс ялзмаг бага, ус агуулах чанар муу байдаг. Энэ хөрснийг тариаланд услах, борлох зэргээр ашиглана.

Ойн чандруулаг хөрс бол модноос унасан навч мөчир жилээс жилд хуралдан нягтарсаар ойн дэвсгэр болно. Ойн дэвсгэр бол хурын ус чийгийг их шингээнэ.

4-р тасалгаа УРГАМЛЫН ТАСАГ

БНМА Улсын өргөн уудам нутагт янз бүрийн ургамлууд ихтэй. Монгол орон нь малын уудам билчээртэй, арвин баялаг хадлангийн талбартай юм. Манай орны эдийн засгийн үндсэн салаа, мал аж ахуйг хөгжүүлэн түүнээс гарах ашиг шимийг нэмэгдүүлэхэд хадлан билчээр ихээхэн чухал байдаг. Монгол орны байгаль, цаг уурын онцлог байдал нь дээр үеэс эхлэн судлагдаж байсан учир ургамлын баялгийн талаар сонирхолтой материал музейд их бий болжээ. Үүнийг хэд хэдэн бүсэд уур амьсгалын байдлаар хуваана. Энэ бүс, бүслүүр болгож үзүүлснийг музейн ургамлын тасгаас харахад:

1. Ойт хээрийн бүс, энэ бүс нь ургамал ба амьтдын талаар, уулсын ар, өвөр, хажуунуудыг битүүгээр бүрхэж, улмаар тэдгээрийн хөндийнүүдэд тархан ургасан ой модоор ихээхэн юм. Монголын ой, нутгийн нийт талбайн 8,3%-ийг эзэлж байна. Хамгийн их ойтой газрууд нь Хөвсгөл, Төв, Булган, Хэнтий аймгуудын нутаг юм. Монголын ой модод нь: хар мод, хуш, хус, нарс, улиас,

гануур, бургас зэрэг мод байдаг боловч ихэнх нь хар мод юм. хус, улиас нь хар мод нарстай холилдож, холимог ойг үүсгэнэ. Холимог ой Сэлэнгэ, Орхоны хооронд, Орхоны баруун цутгал голын дагуу байна. Ой модод нилээд өндөр нуруудыг дагаж ургасан байдаг. Хэнийд 1900—2500 метрт хангайн уулсад 2400—2500 м, Орхон голын эхийн суварган Хайрханд 2670—2770 метр өндөрт ургасан.

Монголын ой мод янз бүрийн явган ургамалтай байдаг бөгөөд ялангуяа хар модны ойн явган ургамал нь бургас янз бүрийн тэрэлж, алирс, үхрийн нүд, нохойн хушуу зэргээр бүрэлдэнэ. Уул нуруудын хавтгай ба сарьдгаар хөрс муутай байдгаас тэнд цөөн дүрстэй, тачир намхан ургамал бий. Ойт хээрийн бүс бол эдийн засгийн талаар маш чухал бөгөөд олон тооны суурин газар ба түүнчлэн тус улсын нийслэл Улаанбаатар хот энэ бүсэнд оршино. Таван хушуу малын дотроос адуу, үхэр, ялангуяа хайнаг, сарлаг, голдож билчээрлэдэг.

2. Уулархаг хээрийн бүс, энэ бүс нь далайн дүвшнээс 900—1500 метрт оршино. Энд говь ба цөлийн бүс бүхий газар хэсэг хэсгээр тохиолдоно. Цэцэгт ургамал алаглан ургана. Хээрийн бүсэнд ургадаг үндсэн ургамал нь үет ургамал ба янз бүрийн өвс ногоо бут сөөг зэргээс бүрэлдэнэ. Бут сөөг нь нутгийн өмнө тийш болох тутам элбэгшиж, модлог ургамал ховор болно. Шинвээ, хялгана, хиаг, согоовор, үнэгэн сүүл, ерхөг, дааган сүүл, хазаар өвс, бусад ургамлаас агн, навтуул, хүрэн шарилж хонгорцог, хүж өвс зэрэг ургадаг ургамлууд музейн ургамлын хэсэгт бий. Хээрийн бүсний өмнөт хаягаст хуурай хэсэг улам ихсэж ургамал тачир тархай болдог байна.

БНМА Улсын хээрийн бүсэнд тарналан тарьдаг газар бага таван хушуу малын ихэнх хэсэг нь билчээрлэнэ.

3. Заримдаг цөлийн бүс, монголын дорно хэсэгт хээ-

рийн бүсний өмнө захаас эхлэн тус улсын өмнөт хил хүртэл үргэлжилсэн байдаг. Энэ бүс нь Монгол Алтайгаас баруун тийш цөлийн бүсээр солигдоно. Ургамал нь маш сийрэг болдог. Энд голдуу үет ба бут сөөгөөр элбэг, ширэг, шар дэмэг, өмхий шарилж, зэрэм, шарилж, тоторгоно зэрэг ургамал нь тус музейн ургамлын өрөөнд тавигджээ. Довцог элс бүхий газраар шар шавга, бор харгана, өргөст хамхаг ургана. Элсний 90—95% нь ургамалгүй, довцог элсэнд гоёо тохиолдоно. Шаварт тойром ба тойром байдалтай нам хотгор газруудаар ургах ургамал цөөн зүйлээр бүрэлдэнэ. Жишээ нь: Шаргын говь, заг ихээхэн шигүү ургадаг байхад бусад газар шутгаар тийм шигүү биш байна. БНМА Улсын говь хэсэгт 250—350 зүйлийн ургамал ургадаг. Гол төлөв тэмээ, хонь, ямаа билчээрлэхэд тохиромжтой.

4. Цөлийн бүс, БНМА Улсын нутаг дэвсгэрт төв Азийн цөлийн бүсний хойт хэсэг нь байгаа бөгөөд монголын нутаг дахь Монгол Алтайгаас урагш газар нутгийг эзэлнэ. Цөлийн бүсэнд төв ба дунд Азийн ургамлын аймгийн нөлөө нилээд байна. Багалуур, улаан бударгана, нохойн шээрэн, чонын хармаг, бор бударгана мэтийн ургамлуудыг тус музейн нь ургамлын хэсэгтээ үзүүлжээ.

Мат аж ахуйг хөгжүүлэх, түүний ашиг шимийг нэмэгдүүлэхэд байгалийн хадлан билчээрийг улам их ашиглахын тулд судлаад нилээд амжилттай ажил зохиож байна. Шим тэжээл ургац ихтэй тэжээлийн нэг ба олон настай ургамлуудыг Сэлэнгэ аймгийн Баруун бүрэн сумын нутаг дахь Бургалтайн туршлага станц, Өмнөговь аймгийн Даланзадгад дахь туршлагын салбарууд дээр 1948—51 онуудад тэжээлийн ургамал тарьж туршсан материалыг дүгнэж «БНМА Улсад тэжээлийн ургамлыг тариалах тухай» гэдэг бүтээлийг 1950 онд А. В. Калининна бичжээ. Уг бүтээлийн дотор манай орны хангай

ба говийн бүсүүдэд гадаадаас авчирсан буюу дотоодын ямар төрлийн ургамлуудыг тарналахыг тодорхой заажээ. Үүнд: гадаадаас авчирсан ургамлуудаас 1957 онд явуулсан туршлагаас үзэхэд суданк нэг гектар газраас дундыг баримталбал: 44—55 центнер ургац авч болох ба 120—200 см хүртэл өндөр ургана. Говийн нөхцөлд 120—125 хоногийн дотор боловсорч нэгэн гектараас 6,0 центнер үрийг авч болно. Тус орны цаг уур, хөрсний тогтцыг харгалзан нэгэн гектарт 25—30 кг үр хэрэглэгдэнэ. Үүнээс үзэхэд нэг гектараас авсан 6 центнер үр нь 20—24 гектар тариад хүрэлцээтэй юм. Суданк нь ганг гэвэрлэх чадлаар бусад нэг наст ургамлуудаас давуу бөгөөд хэтэрхий хужиртай хөрснөөс бусад хөрсөнд сайн ургана. Үүнээс гадна нилээд нэр төрөл дүрсний ургамлуудыг тарналах болжээ. Үүнд: Могар, согоовор, ерхөг, царгас, чумиз зэрэг ургамлыг музейн ургамлын өрөөнд тарьж үзүүлсэн юм.

БНМА Улсын ургамлын баялаг судлах ажилд Оросын эрдэмтэн ботаникч нар голлож оролцсон ба манай орны ургамлын талаар анхны бодит мэдээг, Дорно дахиныг судлагч Оросын суут эрдэмтэн Иакинф Бичурин (1828) ба судалсан даурын ургамлыг судлагч Н.С. Турчанинов, 1830 онд Хөвсгөл нуурын районоор явсан А. А. Бунге 1931 онд Хиагтаас Хаалган хүртэл явсан болно. Потанин (1876—77 79, 1886 онуудад М. В. Певцов) 1875—76 онуудад (П.К. Козлов), (1899, 1901, 1907, 1909, 1923, 1926 онуудад) нарын суут судалгааны үр дүнд монгол орны ургамлын тухай нилээд дэлгэрэнгүй мэдээ хуралджээ. Үүний дараагаар ургамлын судалгааны ажлыг районуудаар тус тусад нь явуулсан ба үүнд оролцсон эрдэмтдээс П.Н. Крилов (1903), И.В. Палибин, В. Л. Комаров. (1905), В. В. Сапожников (1911), Г. Е Грум-Грумемайло, (1914) нар болно. Энэ судалгаанууд нь ургамлын баялаг түүний гадаад орчныхоо нөхцөлд хэр-

хэн зохилдсон байдал ба тархац биологийн онцлогуудыг сонирхож байсан юм. 1921 онд монгол ардын хувьсгал ялж хувьсгалт засаг тогтсоноос хойш ургамлын судалгааны ажил нь хадлан билчээрийг зөв ашиглах, сайжруулах арга боловсруулахад чиглэж, мал аж ахуйг хөгжүүлэхэд тэжээлийн баз байгуулах ажилд зориулагджээ.

Манай засгийн газрын урилгаар СССР-ийн шинжлэх ухааны академнээс эрдэмтэд И. А. Цаценкин, А.А. Юнатов бүрэлдэхүүнтэй хөдөө аж ахуйн экспедиц 1940 оноос эхлэн шинжлэх ухааны хүрээлэнгийн ажилтай шууд холбож хамтран ажилласнаар монгол орны хадлан билчээрийг судлах талаар асар их зүйлийг бүтээж өгсөн юм.

БНМА Улсын ургамал судлагчдын аялсан замын зураг музейн ургамлын тасалгаанд тавин үзүүлсэн юм. Зөвлөлтийн шинжлэх ухааны академийн судалгааны ажлаас хойш монгол орны хадлан билчээрийг судлах ажлыг үргэлжлэн явуулж байна. Өвөрхангай аймгийн хойт хэсгийн хадлан билчээрийг замын дагуу нарийн судалгаагаар судалж нөхөр Даваажамц эрдмийн цол хамгаалсан ба уг бүтээлийн дотор Өвөрхангай аймгийн хадлан билчээр, газар зүй, хөрс, цаг уурын байдал, ургамлын ангилалт, тархалт, бүрэлдэхүүн тэр нь уулын хотгор гүдгэрээр хэрхэн өөрчлөгдөж байгаа ба түүний ургац, аж ахуйд ажиглах тохиромж зэргийг тодорхой бичжээ.

5 дугаар тасалгаа

АМЬТНЫ АЙМАГ

Өргөн хөндий тал, өтгөн шигүү ой, өндөр асга хадат уул, гүн цэнхэр нүүр, мөрөн хосолсон монголын үзэсгэлэнт сайхан нутаг бол орших орчин тааламжтай,

идэх тэжээл хангамжтай болохоор араатан гөрөөс, жигүүртэн шувуугаар элбэг баялаг юм.

Манай гол мөрөн, нуурын мандал доор, арвин их загасны сан бий. Монгол мөрөн, горхи, булаг, нуур, цөөрөмд минж, халиу, заарт харх, усны хар оготно бий.

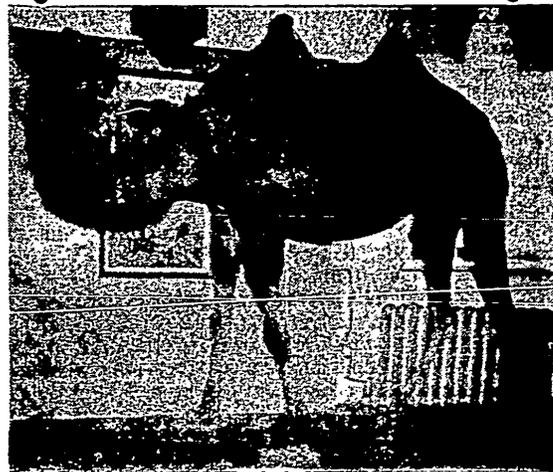
Ой хөвчид буга, хандгай, цаа буга, хүдэр, бор гөрөөс, гахай, элдэв мэрэгчид, баавгай, шилүүс, үнэг, чоно, булга, суусар, зээх, үен, солонго хэрэм, жирх, ольбо зэрэг амьтад; хур, сойр, тогнг, бялзуухай, ятга шаазгай, тоодог, ятуу, хэдүү ой модны элдэв бялзуухай зэрэг жигүүртэн бий. Зуны улиралд усны янз бүрийн шувуу үлэмж ирдэг үүнд хун, цэн, хотон, ангир, галуу, цугас, халзан, түнжүүр, халбаган-хушуут, бор сооног, гогой, хавтгаалж, зуунхурга гэх мэт олон зүйлийн шувууг дурдаж болно.

Алтай хангайн нуруунд аргал, янгир, ирвэс, буга, гахай, цөөвөр чоно, шилүүс, уудам талд нь цагаан зээр, хар сүүлт зээр, хулан, тахь, бөхөн, тэмээн гөрөөс, (хавтгай зэрэг бий) зур. 2.

Мэрэгчдээс: Тарвага, зурам, бозлог, гозоорой, минж бор туулай, чандага, шар чичүүл, хадны хөх оготно, үхэр огдой, хөвдний бор, үлийн цагаан зэрэг оготно элбэг байдаг.

Цөлийн бүсэнд дэлхий дээр хамгийн ховор амьтан хавтгай, говийн баавгай, мазаалай зэрэг оршино.

Эдгээр бүх төрлийн ангийн баялаг бол манай улс ардын аж ахуй, эдийн засаг, эрдэм соёлд туйлын чухал зүйл юм. Эх орныхоо ангийн баялгийг зөв зохицуулан ашиглах, зарим ховордсон амьтдыг хамгаалах, олшруулах зорилгоор нам засгаас анхааран үзэж, зарим амьтдыг дархан цаазтай болгон алахыг бүрэн хориглосон. Үүнд: Одоо 17 хөхтөн, 4 жигүүртэн бүгд 21 зүйлийн амьтдыг алахыг цаазалжээ.

З у р а г 2. Тэмээн гөрөөс-хавтгай. Алтайн цаадахь Цэнхэр номингийн говис 1956 оны 8-р сарын 18-нд, анчин Дамдин агнажээ.

Монгол орны бүх амьтныг музейн үзмэрт тавьж чадаагүй, харин үүнээс хөхтөн 30 гаруй зүйл, хоёр нутагтан, хэвлээр явагчид, шавьж зэрэг олон амьтны чихмэл дүрс 60 орчим зүйлийн шувууны чихмэл дүрсийг тус тус тавьжээ.

Шавьж

Амьтны аймгийн шавьжны анги, зүйлийн тоогоор хамгийн олон нь юм. Түүний авгалдай, хүүхэлдэйг оруулахгүйгээр үзвэл 700 000 зүйлийн шавьж байна. Ийм учраас амьтны аймгийн судлалын нэг салбар болгож (Энтомологи-шавьж судлалын ухаан) судална.

Шавьж нь далавчтай, далавчгүй, олон газраар тархсан нь сээр нуруутай амьтнаас бас онцлогтой юм. Ихэнх шавьж нь хөл нь бусад бие нь үеүдээс тогтох бас эдгээр нь (Трахей) мөгөөрсөн хоолойн системээр амьсгална. Зарим шавьжийн толгой нь 6 үе, цээж нь 3 үе, 12 үе мэтчилэн байдаг. Зарим шавьж нь 200 гаруй жижиг нүдтэй байна. Мөчид нь үеэс тогтох ба толгойгоос нь ч гарсан байдаг. Зарим хортон шавьжийн хатуу эвэрлэг хэсгээр бүрхэгдсэн урт үзүүр бүхий хушуутай байдаг. Ялангуяа хортон шавьжинд хүрэлцэх, үнэрлэх эрхтэн их хөгжсөн байдаг. Шавьжнуудын үржил түргэн хугацаанд явагддаг. Иймээс их олширч байгаа юм. Дундыг баримталбал: 500—30000 ширхэг өндгийг өдөрт төрүүлдэг байна. Жишээлэхэд: Хатан зөгийн 1500,000 хүртэл өндөг гаргана. Шавьжууд ихэнхдээ богино настай боловч зарим нь 1—2 сар 10 жил ч амьдрах байдаг. Гэхдээ эдгээр нь өвөлжилтөөс их шалтгаалдаг юм. Зарим эрвээхэй 1 сар насалж байхад, хатан шоргоолж 15 жил, хатан зөгий 10 жил амьдарна.

Шавьжны ангийн эдгээр нисдэг ба нисдэггүй олон дүрс нь ус, хуурай газар тархаж хөдөө аж ахуйн хадлан, билчээр, цэцэрлэг, ой мод ба төрөл бүрийн ногоог ихээр хордуулна. Монгол оронд ойн хортны ба түүний өвчилж байсан шалтгаан юу байсан тухай мэдээ тун ховор байдаг. Ардын хувьсгалаас хойш ой, газар нутагт анхаарлыг тавих болсноос ялангуяа ойн хортныг анхааран судлах, түүнтэй тэмцэх ажил давшилттай явж ир-

жээ. Зөвлөлтийн мэрэгжилтийн удирдлагаар 1929 он, 1943 он, 1954 он, 1955 онуудад эдгээр хортнуудыг судлах хайгуул судалгааг явуулсан юм. Үүнээс гадна шавьжууд нь хүн ба гэрийн тэжээмэл бусад амьтдад шууд ба шууд бусаар дамжуулж өвчнийг тараах аюултай амьтдад юм. Аюулт халдварт тахал өвчний микробыг тараагч мэрэгчдийн цусаар амьлгагч паразит бүүрэг-далавчгүй шавьж байна.

Монгол оронд эдгээр шавьжуудаас ялангуяа ойн ба паразит шавьжууд элбэг тохиолдоно. Гэвч монгол орон бол цаг уурын байдлаар эдгээр шавьжийн үргэлжид амьдрах бололцоог өгдөггүй юм. Ялангуяа ойт хээр ба хээрийн бүсээр өвлийн цагт нилээд хүйтэн болох учраас тэдний өвөлжих үедээ үхэх сөнөх явдал элбэг болно. Энэ олон хортон шавьжийг устгах, ялангуяа гэрийн доторхи ялаа болон бусад шавьжийг устгаж байх нь бүгдийн эрүүл мэндэд чухал ач холбогдолтой юм.

Шавьжийг устгах химийн ба биологийн, механикийн аргууд бий ба манай улсад хэрэглэж байна.

Одоо амьтны аймагт, дүрсийг олноороо толгойлж байгаа юм. Ялангуяа халуун оронд элбэг олон дүрс байдаг юм. Монгол оронд байгаа олон тооны хорттой, хоргүй шавьжинд зүйл, төрлийн талаар жинхэнэ тогтсон тоо одоогоор үгүй байна. Гэвч судалгааг ялангуяа хортныг устгах ажлы нь эрчимтэй явуулж байдаг байна. Жишээлбэл: Судалсны үндсэн дээр монгол орны ой модны хортон шавьж 125 зүйл байна. Үүнд: ялангуяа Сибирийн торгоны гүр хорхой аюултай хорттойгийн нэг нь юм. Бас нилээд ихээр дэлгэрч гардаг голио, дэвхрэг, царцаа зэргүүд нь ч хүртэл 30 гаруй зүйл гэж эрдэмтдээс үзэж байна.

Музейн үзэмрт тэмээн аалз, цох, дэвхрэг, голио, байцайны цагаан ба бусад олон эрвээхэйнүүд болон олон янзын шавьжуудыг тавьсан.

Загас

Монголын олон гол мөрөн нуур, янз бүрийн загас хясаа, хавч зэргээр элбэг баялаг юм.

Буйр нуур, Халх гол зэрэгт зөөлөн биетнээс хясаа их байна. Хясааны ясаар тана товч хийж ашиглаж болно. Энэ хясааны ясыг Буйраас авч ирсэн юм. Өгий, Буйр, Хөвсгөл, Доод нуурт алагана, мөнгөн цагаан, хэлтэг, цурхай зэрэг загасаар баялаг. Эдгээр газар загас агнах өсгөн үржүүлэх аж ахуйтай. Үүнээс цурхай, хэлтэг, алагана, цагаан загас бол сайн чанарын махтай тослог чанартай юм. Махлаг загас хэлтэг бол Буйр нуурын бүх загасны 17%-ийг эзэлнэ.

Тус орны Онон, Туул, Хэрлэн, Тамир, Орхон, Хараа, Ерөө зэрэг голд тул, цурхай, алагана, хилэм, мөнгөн цагаан гэх мэт загас бий.

Манай музейн үзмэрт зөвхөн цурхай, алагана, хэлтэг зэрэг хэдхэн загас бий бөгөөд тус орны загаснаас гүйцэтгэн тавигдах болно.

Хоёр нутагтан

Манай улсын гол мөрөн, горхи булаг, нуур цөөрөм бүрд, намаг зэрэг газар зуны улиралд зүйл бүрийн мэлхэй элбэг байх үүнд ногоон мэлхний, бах мэлхий, морин мэлхий гэх мэт янз бүрийн мэлхий байна.

Манай музейн үзмэрт ногоон мэлхий, бах зэрэг мэлхийнүүд тавигдсан.

Хэвлээр явагчид

Монгол орны говь эртнээс нааш янз бүрийн хэвлээр явагчдын орон нутаг болж иржээ. Манай говь нутагт замба гүрвэл, хонин гүрвэл, могой гүрвэл, чарган гүрвэл элбэг бий. Харин уулархаг нутагт гүрвэл цөөн, (ма-

най үзмэрт бий) монголнутагт хортой хоргүй могой маш элбэг, ялангуяа халуун рашаанууд, унтарсаг галт уулс, хурман чулуутай газар могой их элбэг байдгийн биетүүд байна.

Хэвлээр явагчид түүнчлэн говийн хар аараг, элст бутат газар, цонж ёвруудаар могой их бий. Манай уулархаг орны хад асга, бут шугуй, хээр талд ч могой их элбэг. Монгол орны хэвлээр явагчдыг жинхэнэ анги, төрлөөр нарийвчлан шинжилсэн судалгаа ховор юм. Манай оронд мөнгөн сум, хорт хандагар, баймолдог гэх мэт могой бий.

Үзмэрт байгаа эдгээр нь хорт хандгар, мөнгөн сүм зэрэг могойнууд болно.

5-р тасалгаа

ЖИГҮҮРТНИЙ ТАСАГ

Дэлхий дээр 8 мянга 5 зуу гаруй зүйлийн жигүүртэн шувуу байдгаас манай оронд байнга оршдог, ирдэг, харьдаг шувууны хамтаар 306 гаруй зүйлийн жигүүртэн байна гэж барагцаалсан юм.

Монгол нутгийн ийм их олон зүйлийн жигүүртний зарим нэг чихмэл зүйлийг манай музейд тавьжээ. Эдгээрийн заримыг авч үзье.

1. Увс, Хяргас, Хар ус, Хөвсгөл зэрэг нуурт үзэсгэлэнт ховор шувууд хун, хотон, өрөвтас, халбага хушуут, халзан түнжүүр, бор сооног, бор галуу хар галуу буюу гогой гэх мэт шувууд зуны улиралд ирнэ.

Түүнчлэн хөх дэглэ, цагаан дэглэ, ангир, галуу, нугас зэрэг усны шувуу элбэг. Монголын бусад гол нуурт дээр дурдсан зарим шувуунаас гадна тогоруу, нугас, дөрт хар нугас, зуун хурга, нахлай, шөвгөн хушуут, гүнгэр

алаг нугас, хавтгаалж зэрэг шувууд элбэг оршино. Эдгээрийн чихмэл их төлөв манай музейд байна.

Усны шувууны бие байдлын онцлог шинж гэвэл, лаг шаварт шигдэхгүй хөлийн царвуу хоорондсо сарьстай өд сод нь усанд норохгүй, цаг үргэлж тослог зүйл гарч тослон байдаг булчирхай сүүлийн орчим байна.

Усны шувуу янз бүрийн загас жаргахай, мэлхний, шанаган хорхой, дэвхрэг, царцаахай болон чийгийн улаан өт, ялаа шумуул, замаг зэргийг идэж амьдарна. Усны шувуу ямагт өөр өөрийн нутагшсан газартаа ирж өндөглөн намар болгоод буцна. Дараа жил мөн тэр газраа ирдэг.

Усны шувуу аж ахуйд их ашигтай, үүнд өндөг, мах, өд ноолуурыг ашиглана. Ашигтай шувуунд галуу, янз бүрийн нугас, ангир галуу, бор галуу зэрэг орно. Бас ургамлын шим, шүүс билчээрийн өвс, ногоо устгах хорхой, шавьж идэж устгадаг загасны идэш болох жижиг амьтдыг хооллоход нугас зэрэг шувууны сангас (баас) их ач холбогдолтой. Хотон, хун, өрөвтас хөх, цагаан дэглэ их ховор шувуу ажээ.

2. Монгол нутагт элбэг байдаг махчин шувуунаас энэ үзмэрт ёл бүргэд, бор харцага, навчин шонхор, шар шувуу бигбаатар, цагаан ууль, бор ууль, сар, талын сар зэрэг байна.

Өвс ургамал сүйтгэх элдэв оготно идэж устган, хадлан билчээр, тариа хамгаалдаг эдгээр махчин шувуу их ашигтай тул алж болохгүй. Ирдэг, харьдаг шувуунд бас элээ гэх мэт махчин шувуу бий. Махчин шувууг өдөр шөнө гөрөөлдөг гэж хоёр анги хуваана. Зарим махчин шувуу шөнө, зарим нь өдөр гөрөөлөхөд зохилдсон байна.

Шөнийн махчин шувуунд бигбаатар, ууль, шар шувуу гэх зэрэг шөнийн цагт сайн үзэх, чимээ сайн сонсох, чимээгүй нисэх шувуу орно. Махчин шувуу хүшүү хумс-

ны матгар хурц нь бусад жигүүртнээсээ илүү. Махчин шувууны лотроос цагаан ууль ховор, сонирхолтой. Цагаан ууль зөвхөн Хөвсгөл, Хэнтий уулсаар цөөвтөр оршино. Монголчууд маш эртнээс зарим махчин шувууг тэжээж ан гөрөө хийлгэж иржээ. Одоо тус орны казах ардууд бүргэд тэжээж анчин шувуу болгодог байна. Махчин шувуу янз бүрийн халдвартай өвчин тархаагч мэрэгчид болон өвчтэй амьтад, тэдгээрийн хүүрнийг идэж түргэн хугацаанд үгүй хийдэг.

Хэнтий, Хангай, Алтай, Соёны ой хөвчийн бүсээр хур сойр, хойлог, ятуу гэх мэт ангийн шувуу их байна. Гургуул, хойлог хоёрыг эрт дээр үеэс их алж байсан тул ховор болж ирсэн. Одоо энэ хоёрыг болон хун, хотонг алахыг зогсоон дархан цаазтай болгожээ. Хээр талын бүсэнд тоодог, ногтруу гэх мэт махны ангийн шувуу элбэг байна.

Эдгээр дурдсан шувууны чихмэл дүрс музейд бараг төлөв бий. Манай музейн үзмэрт хулан, жороо, ятга шаазгай зэрэг олон зүйлийн сонин шувуу байна.

Сангийн аж ахуйд тахиа, нугас, галуу үржүүлж байна. Бас хур, сойр, хойлог, гургуул үржүүлж болох юм. Ойн хортон хорхой, шавьж устгах олон зүйлийн тоншуул, тотиг, бялзуухай, ятга шаазгай, алтан хараацай хонин хараацай, хөх цөцгий, шар цөцгий, уран шувуу зэрэг ашигтай шувуу элбэг байдаг.

Шувууны ашиг тус нйм их учраас хамгаалдаг бөгөөд манай улсад шувуу хамгаалах ажлыг их өрнөлттэй явуулж, шувууг хайрлан хамгаалахад тэдгээр амьтдыг орших орчинд үүр байр засаж хоол тэжээл бэлтгэх ажлыг цаг үеийг нь олж явуулж байна.

Манай орны Цэрдийн галбын хурдас, гуравдагч галбын хурдсаас тэмээн хяруулын өндөгний хайлс олддог явдал бол эртний өвөг нь Төв Азид байсны баримт болно.

4-р тасалгаа МЭРЭГЧДИЙН ТАСАГ

Монгол оронд мэрэгчид газар сайгүй элбэг байна. Олон зүйлийн мэрэгчид хүйтэн улиралд хөөө, ноохой хураан ичдэг юм. Судалж бүхий эрдэмтэд янз бүрийн мэрэгч олныг цуглуулжээ.

Монгол оронд үлийн цагаан, хөвдний бор, хадны хөх орог зусаг, модон галай, мэхээрийн бор, сохор номин, шар чинүүл, алаг даахай гэх мэт олон зүйлийн оготно бий. Мөн үхэр огдой, минж, заарт харх (ондатар) тарвага, зурам, чандага, туулай, хэрэм жирх зэрэг үс, арьс, махны мэрэгч ан манайд элбэг байна.

Музейн үзмэрт үхэр огдой, хадны сээтэн, мөнгөлөг цагаан, морин оготно, хотын бор оготно, үлийн цагаан оготно, ургамал сүйтгэж хөдөө аж ахуйд хамгийн их хор хохирол учруулна. Хотын бор оготно гэх мэт мэрэгчид аюултай халдварт өвчнийг тараах, эд идээ сүйтгэх хорлогчид юм. Нөгөө талаар үнэг хярс, мануул, хүрэн, үен, солонго гэх мэт үслэг ан идэж амьдрахад зүйл бүрийн оготно их ашигтай.

2. Чандага

Хэнтий, Хөвсгөл, Алтайн уулсын ой шугуй бут сөөг бургасан шугуй зэрэг нутгаар чандага байна.

1952 оны үед Тэрэлжээс агнасан чандагын чихмэл үзмэрт энэ байна.

Мах, үс ноолуурын талаар чандага ашигтай амьтан бөгөөд мөн гэрийн тэжээвэр болгон үржүүлбэл хялбар амьтан ажээ.

Минж

Газар ус хоёрыг хослон нутаглах минж хосгүй ховор амьтан бөгөөд монголд гагцхүү Ховд аймгийн Булган гол, Баян-өлгий аймгийн хар Эрчисийн эх хоёрт цөөн

26

бий. Гадаадад зөвхөн Зөвлөлт улс, Польш, Норвег, Умарт Америк хэдээс өөр минжтэй газар үгүй.

Минж дундыг баримталбал: 128—130 см урт, 30—35 кг хүнд бахимхан бнэтэй, толгой жижиг, хүзүү богино, хойт хөл арай урт, чих хув, нүд цухал, сүүл 15 см урт хавтгай бөгөөд үсгүй сарьсан арьстай юм. Хойт хөлний царвуунуудын хооронд сарьс татмал учир усанд гарамгай сэлнэ. Өгзөг хавийн хоёр наалжуурхайгаас ямагт тослог шүүс ялгаран, урт хүрэн сор, мянтсарсан өтгөн сайхан үс ноолуураа тосолсоор байх тул усанд хичнээн удавч үл норно.

Минж усанд явахдаа чих, хамрын нүхээ хавчин хааж ус үл оруулна. Минжний арьс маш их үнэтэй болохоос гадна эр минжийн төмсний заар эмийн найрлагад орох тул энэ амьтныг хядсаар нэн их цөөрүүлжээ. Ийм учраас манай улс минж агнахыг цаазлан дархлаа. Минж хавар отолж хэвэлдээ 3 сар гаруй болоод гарсан мөндөл нь хоёр хоногийн дараа усанд шумбаж чадна.

Минж бол бургас, улиас, хус гэх мэт навчит модон ой шугуйтай, гол дагаж модны навч, мөчир, хальс, зэгс өвс ногоо идэж, ноохой хөөө хураан, усны эрэгт нэг ам нь усанд нөгөө ам нь усны захад дөр нүх ухаж, усны захын нүхнийхээ аман дээр модон овоохой босгон овоолж биеэ хамгаална.

Усны захаас мэрж унагаасан модыг нүхэндээ хөвүүлэн авчирна. 1 метр бүдүүн модыг үтэр түргэн мэрж тасдан унагааж чадах сүрхий 4 үүдэн шүдтэй ажээ.

Энэхүү ховор сонин амьтны хоёр чихмэл дүрс манай үзмэрт байгаа үүнийг 1952 онд үзмэр цуглуулах зуулчлалын анги агнан ирж хийсэн чихмэл байна.

Энэ анги, тэр явалтанд тус үзмэрт байхгүй байсан энэхүү минжээс гадна бөхөн, хотон, хун, хөх дэгли зэргийг олж ирж үзмэрт тавьсан байна.

27

Тарвага

Тарвага манай орны ангийн дотор тэргүүн суурь эзлэх бөгөөд манай орны хамгийн өргөн тархацтай, олон амьтны нэгэнд орно.

Хангай, Хэнтий, Алтай, говийн Алтай, тэдгээрийн салбар уулс, Хөвсгөл, тэдгээрийн салбар, Дорнотын довтолгод, өмнө зүгийн тал хээр зэрэг газраар өргөн тархжээ. Орших орчин газрын байдлаас өнгө, зүс, биеийн хэмжээ адилгүй, биеийн дундаж урт нь 37—63 см.

Тарвага бол эдийн засгийн ач холбогдлоор маш их, жил бүр манайд хэдэн сая тарвага алж, арьс, тосы нь ашигладаг. Тарваганы арьс бол гадаадад гарах экспортын зүйлд олны хувьд дээгүүр суурийг эзэлнэ.

Тарвагыг буу, хавх, нохой, бүргэд зэргээр агнана. Зарим нутагт нүхний нь ухах, утах, ус оруулах зэргээр агнана.

Улсаас заасан, тогтоосон хугацаанд нь алж ашиглавал тарвага бол үлэмж олзвор өгдөг амьтан юм.

Музейн үзмэрт мөндөл, шар хазар, бурхн зэрэг чихмэл 3 ширхэг бий.

10. Хэрэм

Монгол орны ойн бүсний үслэг ангийн дотор хэрэм ашгийн талаар тэргүүн зэрэг суурь эзэлнэ.

Тархац нь өргөн, Хөвсгөл, Хангай, Хэнтийн хус,нарс бүхий ой мод бол хэрэм орших таалалт нутаг болно.

Хэрэм бол мэрэгч амьтан, самар боргоцойны үрээр гол тэжээлээ хийнэ. Цаг улирлын байдлаас зүс нь өөрчлөгдөнө. Ихэвчлэн хөхдүү туяатай хар хүрэн байх ба анхны цасны үеэр цагаан буюу цайвар хөх байх нь үзэгдэнэ.

Арьсы нь экспортод гаргалыг барааны гэг чухал нь гэж үзнэ.

Хувьсгалаас өмнө хэрмийг ихээр алж, гадаадын худалдаачдад өгч байжээ. Жишээ нь: 1908 онд 1,562,700 ширхэг хэрэмний арьсыг худалдаж байжээ.

Одоо жил бүрийн намар, хэрмийг нас гүйцсэн үеэр нь алж гадаадад олон тоогоор гаргаж байна. Биеийн урт нь 16—28 см хэрэм зулзагалахдаа өндөр модны оройд бургас, мөчир, хөвдөөр үүр засч ноохойлдог. Хөдөлгөөн муутай 3—9 зулзага төрүүлгэ. Хэрэм өвөл ичихгүй харин тэсгэм хүйтэнд модны хонгилд буюу өөрийн үүрэнд ордог юм.

Музейн үзмэрт шаргалдуу ба хар хөхдүү 2 ширхэг чихмэл дүрс нь тавигдсан.

Солонго

Солонго бол жижигхэн биетэй, махчин амьтан. Солонгын биеийн ихэнх хэсэг нь улаан шаргал өнгөтэй ба гэдэсний хавиар цайвар, маш нарийхан шувтан биетэй байна. Биеийн урт эр нь 23,5—26,5 см, охин нь 21,8—23 см. Солонгын орших газар, чухам хаагуур тархсан зэрэг нь тодорхойлогдоогүй юм. Гэвч монгол нутгийн уулархаг хээрт ховор тааралддаг. Харин голын сав газар Хангай, Хөвсгөл, Хэнтийн уулсын өтгөн биш ойт хэсгийн зарим нутаг олон тохиолдоно.

Ой модны сийрэг хэсэг буюу эсхүл модгүй тал, бас хадархаг уулаар ч орших нь үзэгдэнэ.

Эрдэмтдийн тодорхойлсноор солонгын бүх идэшний 73,2% нь мэрэгч амьтад, 22,68% нь шувуу орно гэж тодорхойлж, өдөр шөнө ялгалгүй өөрийн идшийг эрэн хайна. Манайд солонгыг алж, арьсы нь ашиглана.

Бас хөдөө аж ахуйн ургамлын хортон, олон зүйлийн мэрэгчдийг усатгадгаараа гол ашиг нь илэрнэ. Солонгын 2 ширхэг чихмэл дүрс музейн үзмэрт тавигдсан байна.

Мануул

Мануул бол манай оронд нилээд эртнээс мэдэгдсэн ба гол тархсан орших газар нь Хэнтийн, Хангай, Хөвсгөл зэрэг нутгаар 3000 метрээс хэтрэхгүй өндөрт байна.

Мануул богино хөлтэй, урт өтгөн сахлаг үсээр бүрхмэл намхан биетэй, хурц хараатай, маш соргог чихтэй биеийн урт нь 50—60 см, мануулын нүд зөвхөн өдөр ч биш, шөнө ч харж чадна.

Мануул хойт хөлийнхөө хөдөлгөөн ихтэй урт савраар хол дэвхэрч чадна.

Мануулын хурц хүмс нь идшээ олоход их чухал. Мануул нь зарим, оготно, зараа, туулай, шувуу зэрэг мэргэгчдийг ихээр сөнөөдөг. Мануулын арьсы нь ашиглахаар эртнээс агнаж байсан. Жишээ нь: 1912 онд гадаадын худалдаачдад 5000 мануулын арьсыг худалдаж байжээ. Одоо бол тусгай төлөвлөгөөтэйгөөр мануулыг агнаж арьсы нь экспортод гаргана.

Музейн үзэмрт мануулын махчин шувуунд баригдаж байгаа ба идшээ олж, шувуу идэж байгаагаар нийт 3 ширхэг чихмэл нь бий.

Өмхий хүрэн

Монгол орны ойт тайгын ба цөлийн бүсээс бусад уулархаг хээр ба тал нутгаар өмхий хүрэн нилээд тархсан амьтан. Өмхий хүрэн ихэвчлэн харавтар, шаргалдуу байхаас гадна эрэн цоохор байх нь бий.

Энэ нь ихэвчлэн уулархаг газар тохиолдоно. Биеийн урт нь 31—48 см. Биеэ хамгаалах нэг зохилдолго нь биеэс гарах муухай үнэр юм. Үнэр гарах тусгай булчирхай өмхий хүрэнд байдаг. Нүх ухаж орогнодог боловч өөрөө бэлдэх нь ховор, харин бусдын (хулгана, зурмын) нүхэнд байрладаг. Тарвага болон олон зүйлийн мэргэгчдийг барьж иддэг. Ер нь өмхий хүрэн бол мэргэгчдийг барьж идэж устгах махчин амьтдын нэг нь юм.

Хөрс ургамлыг сүйтгэгч, элдэв мэргэгчдийг идэж устгагдгаараа өмхий хүрэн аж ахуйд ашигтай нөлөөг үзүүлнэ. Музейд эрэн ба харавтар, шаргал өнгөтэй 4 ширхэг чихмэлийг тавьжээ.

Үнэг

Манай орны үслэг сайхан арьст ангийн дотроос хамгийн ихээр тархсан амьтан бол үнэг юм.

Үнэг ойт тайгаас эхлэн, тэгш тал газар, цөлд ч хүртэл тархжээ. Ялангуяа ой ба уулархаг хээрт их байдаг. Үнэг богино хөлтэй урт нарийн биетэй, хурц үзүүр бүхий чихтэй, өтгөн сахлаг халиурсан улаан шаргал өнгө зүстэй, сүүл нь гүйж байх үед тэнэгэр байдаг ба огцом эргэхэд нь залуур болдог. Биеийн урт нь 60—90 см, хүнд нь 6—10 кг байна. Үнэг өөрийн идшнийг үүрээр буюу шөнөөр эрдэг. Асар олон тооны хулгана зурмыг идэж хороодог тул ашигтай байдаг. 52—56 хоногт 4—5, зарим үед 10-аад зулзага гаргах, үнэгний зулзага эхлээд сохор гарах ба 14 хоногийн дараа аажмаар нүд ордог юм. Манай оронд жил бүр үсий нь гүйцсэн цагт үнэгийг олон тоогоор алж, гадаадад гаргах эскпортын бараанд арьсы нь бэлтгэн нийлүүлдэг юм.

Энэ амьтны 2 ширхэг чихмэл нь бий.

Ирвэс

Төв Азийн муурын төрлийн махчин араатны дотор хамгийн догшин ширүүн, аймшигт амьтан бол ирвэс юм, Тийм элбэг тархсан биш боловч тогтмол орших газар нь Алтай, Говь-алтайн уулс, Өвөрхангай, Өмнөговь аймгийн зарим нутгаар байдаг.

Бас Хангай, Хэнтий уулын зарим хадлаг оргилд ирвэс тохиолдоно. Махиралдсан урт сүүлтэй, бүх бие нь хар толботой учир эрэн цоохор өнгөтэй, биеийн урт нь сүүлийг оролцуулахгүйгээр 80—90 см, дундаж хүнд нь

30 кг, ирвэс аюултай махчин учир бор гөрөөс, хүтэр, буга, туулай, оготно шувуу зэргээр хооллоно.

Биеэ хурааж байгаад үсчиг дүүлэхдээ сайн, гэрийн малруу дайрах нь ховор, ирвэсийн эм нь 5-р сарын эхээр зулзагална.

Экспортод гарах ангийн үсний нэгэнд ирвэсийн арьс орно.

Музейн үзмэрт энэ аюултай махчин амьтны чихмэлийг тавьжээ.

Үен

Зүйл бүрийн махчин амьтдын дотроос үен бол нилээд бага биетэнгийн нэг нь юм.

Голдуу голын сав газар, модлог, орчинд нь тохиолдох нь олонтой боловч бас монгол алтай, говь алтайн уулс, Дорнодын талаар ч тааралдана.

Өнгө нь шар, цагаан, хоёр янз байна. Зурам, хулганыг бодвол маш нарийн биетэй, биеийн урт нь 18—30 см, үен нь сайр, хадархаг газраар ба тэгш тал, доворхог, ойн захаар ч байдаг.

Үен, жижиг мэрэгчид, жижиг шувуугаар хооллоно. Хал чулууны ан завсар, мэн асга хадны доогуур байрлана.

Мэрэгчдийг устгадаг ба арьсы нь ч ашиглаж болно. Тус музейн үзмэрт 3 ширхэг чихмэл дүрсийг тавьжээ.

Чоно

Чоно бол манай орны хангайл бүсний уулархаг хээрээс эхлэн говийн бүс хүртэл өргөн тархсан араатан юм.

Харин битүү ой тайгалд чоно маш ховор ба бараг байдаггүй, хээрийн саарал чоно бол малын гол аюулт дайсан мөн.

Чоно, барих гэсэн амьтнаа олдоггүй, харин түүнийг хөөж мөрддөг.

Чонын хөл урт, гүйхэд зохицсон ба хүмүүс нь могоо тэнийж хумхидаггүй.

Чоно бол жижиг үүдэн шүд, амьтныг аллагч төмсөө хурц ирмэг бүхий бат араа шүдтэй.

Чоно үнэртэхдээ маш сайн, өлөгчин чоно мурчинд 4—6 бэлтрэгийг төрүүлнэ.

Зэрлэг ба гэрийн тэжээмэл малыг сүйтгэдэг аюул хортон бол чоно юм. Тийм учраас ч манай улсад чонотой жил бүр тэмцэж, хэдэн арваас хэдэн мянгаар нь устгадаг. Манай улсад хувьсгалын өмнө хаягд үзэгдэл байсан хар чоно байжээ. Одоо бол бараг үгүй болсон. Хар чонон чихмэл дүрс музейд байгаа юм.

Чонын арьсыг гадаадад гаргах, ангийн үсний нэгэнд оруулна.

Музейн үзмэрт 5 бэлтрэгийн хамтаар чонон нийт 6 чихмэл дүрс тавигджээ.

Хярс

101 Хярс бол монгол орны ойт хээрээс эхлэн дов толгод хээр талаар байдаг.

Хярс бол хурц нүдтэй, өтгөн үс бүхий богино сүлдтэй, жижигхэн хөх саарал зүстэй амьтан юм.

Хярс ихэвчлэн жижиг мэрэгчид хулгана, зэрлэг, үзүү зэргийг иддэг махчин амьтан мөн.

Хярсны жил бүр агнаж, арьсы нь экспортд гаргана. Хярс бол хүн, малд хорлолгүй ба харин би чээ, үг мал газрын хөрсийг сүйтгэгч мэрэгчдийг устгаж өрчлөхөд хярсны арьс бол ашигтай байдаг. Хярс нь жилд тархсан газар бага иймээс ч арьсы нь хуучин үеийн арьстай андуурах явдал байдаг. Ивэч үнэртэл арьсыг бодвол бага байдаг.

Музейд хярсны чихмэл дүрс нэг ширхэг тавигджээ.

Дорго

Дорго манай орны өргөн тархсан амьтан юм. Дорго голдуу сийрэн ойт хээр ба тал хээр, бас намхан уулсаар ч тохнолдоно.

Дорго малчин амьтан, жижиг мэрэгч амьтдаар хооллоно.

Доргоны арьс бол шигтай учраас чухалд үслэг ангийн нэгэнд тоолно.

Бас тарга нь гүйцсэн үед түүний тос нь чанартай ашиглаж болох юм.

Мүсэйн үзмэрт доргоны чихмэл дүрс нэг ширхэг тавигдсан байна.

Булга

Монголын ховор бөгөөд үнэт үс бүхий чухал ангийн нэг нь булга юм. Булга монголд тун цөөн газар үлдэж хоцорчээ. Хэнтэй, Хөвсгөлийн уулсын голын сав газраар бий. Мөн олон үеийн турш дархлагдсан Чойбалсан ууланд оршино. Бас баруун талд Алтайн уулын цаадах Булган голд булга мэр сэр үзэгдэнэ. Булга нь өвөл өдрөөр, зун өглөө эрт идшээ эрдэг. Булга хушны самар, модны үндэс, хөлтөс, бас жижиг оготно зэргээр хооллоно.

Хүрвэтэр хэр өнгөтэй, халиуран гялалзсан сор бүхий үстэй, жижигхэн гөзгөйтөр шувтан толгойтой нарийн биетэй жижигхэн амьтан юм. Булганы ховордсон явдал бол хувьсгалын өмнө газрадын худалдаачид асар их хэмжээгээр худалдан авч багснаас болжээ. Үнэт сайхан үсээрээ булга худалдаачдын дурьд аргагүй татдаг байжээ. Өгсө үслэг үнэт ан болох булга нь хорьтой х. мгаалагдсан амьтан юм.

Булга нь дархан цаалтай ховор амьтан юм. Нэгэнт харлан цав тав эв амьтан өсөж олширч байна.

Мүсэйн үзмэрт 2 ширхэг чихмэл дүрсийг тавьжээ

Туурайтан амьтдаас

Хулан

Хэзээнээс нааш хулангийн идээшиж оршсон нутаг нь голцуу төв, дунд Ази хоёр юм.

Хулан бол дэлхийд маш ховордсон амьтны нэг мөн Хулан манай эх оронд маш дээр үзэс оршиж байсан ба одоо ч байсаар байна.

Монгол орны баруун ба баруун өмнөт хэсэг болох монгол Алтайн төгсгөлийн уулсын баруун урд тал, говь Алтайн уулсын цаадахь өргөн сайртай тал, уулын хоорондох хөндий бол хулангийн амьдрахад тохиромжтой нутаг юм.

Хулан бол цөл нутгийн бөглүү газарт байдаг ба хоол их шаарддаггүй, орчин тойрны усгүй, ширүүн нөхцөлд үнэхээр зохилдсон амьтан мөн.

Хулан бол наранд тэлэгдэж гандсан цөлтэй, ижил өнгөтэй, илжигнээс том боловч илжигний адил дэл сүүлтэй, туранхай нарийн авч чийрэг хөлтэй, богино хүзүү, том толгойтой гуалиг биетэй, түргэн хөдөлгөөнтэй учир дайснаасаа зугтааж амждаг амьтан юм.

Амттай мах, гоё бөх арьс нь хүнд ашиг сонирхолтой байдаг учраас, хүн хуланг маш эртнээс агнаж иржээ.

Хулангийн мах, өөх нь эмийн чанартай, махы нь идсэн хүн тэнхээтэй зоригтой болдог, өөх нь шарх бүхнийг битүүрүүлдэг гэж арлын домог үгэнд байдаг.

Хулан голцуу сүргээрээ байдаг. Сүргийг азрага толгойлно. Сүрэг нь ихэвчлэн гүү, даага, байдаснаас бүрэлдэнэ. Азрага нь өөр азрагыг сүрэгтээ ойртуулдаггүй, эр унагануудаа насанд хүрмэгч сүргээсээ хөөн зайлуулдаг юм.

Хулан, говийн нуур-бөөг цагааны хавьд ч бий. Энэ нуурын хойт биед хаир чулуутай хөвч өргөн талд хулан

билчиж байдаг. Энд 1 000-аас доошгүй хулан билчиж явсан юм гэж 1944 онд Мурзаев тэмдэглэжээ.

Зарим жил говь нутгаас монголын дундад нутгийн хээрийн бүсэд хулан орж ирдэг ажээ.

Хулан удаан хугацаагаар усгүй байж чаддаг боловч зээрийг болвол усыг их хэрэглэдэг. Өвөл цастай учир цолрүү явчдаг, зун булаг шандны орчим амьдарна. Хулан зуны эхээр унагалдаг, хэрвээ хуланг тэжээвэр болгож чадвал байгалийн ямар ч нөхцөлд хэрэглэж болох чадвар хатуужилтай, бас хурдан талын ашгаараа ч давуу юм.

Музейн үзмэрт хулангийн чихмэл дүрс тавигдсан бий.

Баавгай

Хүрэн баавгай, монгол оронд их, бага Хэнтийн битүү ой тайга түүний салбар, Чойбалсан уул, мөн Хөвсгөл аймгийн өтгөн ой модот уулсаар оршиж амьдарна.

Хүрэн баавгай бол шүд ба мөчдийн бүтцээр махчин боловч идэш нь олон янз юм.

Өөрөөр хэлбэл амьтан, ургамлын аль алианаар нь хооллоно. Хүрэн баавгайн байгалиас олдог хоол нь гэвэл, шоргоолж, жимс бал, самар, элдэв ургамлын үндэс зэрэг болно.

Хүрэн баавгай бол их ой хөвчид үнэхээр зохисон амьтан юм. Харахад удаан хөдөлгөөнтэй, болхи том биетэй боловч нилээд хурдан гүйж чаддаг ба хурц хумсны ачаар модонд ч асдаг юм. Хүчирхэг хөл нь том тавхайтай байдаг. Баавгай өвөл хоол тэжээл хомсдохын хамт модны үндсэн дор хийсэн нүхэнд орж ичнэ.

Гэвч энэ нь үргэлжийн ичээ биш юм. Хэрвээ түүнийг цочоовол ичлээсээ гарна. Намар эрт нөөж олсон өөх нь ичээний үеийн амьдралыг хангана.

Ичээнд байх үедээ, өвлийн дундуур 2—3 жижиг бамбаруушийг төрүүлнэ. Бамбарууш нь хавар болтол маш удаан өснө.

Хүрэн баавгай бол хар хүрэн өнгөтэй шигүү үстэй, маш богино сүүлтэй, том биетэй араатан амьтан юм. Махнаасаа арьс нь аж ахуйн ач холбогдлоор илүү юм.

Бас монгол нутгийн говьд мазаалай гэдэг жижигхэн биетэй зэрлэг баавгай бий.

Тус музейн үзмэрт хүрэн баавгайн чихмэл дүрс 3 ширхэг байгаа болно.

Хандгай

Хандгай бол манай орны дархалсан ховор амьтдын нэг юм. Үзэсгэлэнт сайхан энэ амьтан бол сүүгээр бойжигч хөхтний дотор том биетэйд нь орно. 30—40 жил насална. Хандгай өтгөн үстэй, өндөр сэрвээтэй, чийрэг урт хөлтэй, бор хүрэн буюу хар саарал зүстэй. Эвэр нь бугынх шиг шууд салаалсан биш хавтгай хэсгээс ирмэглэн салаалсан байдаг, эмий нь сүндэс гэдэг, эвэргүй, хандгайн биенийн урт нь 3 метр, хүнд нь дунджаар хагас тонн орчим.

Манай оронд хандгай нь, Хөвсгөлийн Баян уул, Хордол сарьдагийн нурууны битүү тайга, Гуны ба Шишгэт голын эхний модот уулс, бас их бага Хэнтий, Булганы зарим модот уулсаар оршино.

Хандгай улиас хусны, нялх мөчир, мойл хөвд зэрэг ургамлаар хооллоно.

Хандгайн ороо намар 9—10 сард болдог ба төлөлт нь 3—4 сард болно. Эм хандгай нь 1—2 тугал гаргах нь өсөлт нь удаан байдаг.

Хүнд амархан тасч болох номхон хүлцэнгүй амьтан юм. Ийм учир хандгайг зорилд өсгөх, гэрийн болгон аж ахуйд ашиглах нь ирээдүйд бидэнд тун чухал.

Хандгай нь музейн үзмэрт чихмэл дүрсээр байхгүй, гэвч ховор энэ амьтны толгойн жинхэнэ яс, эвэр нь бий.

Цаа буга

Цаа буга бол монгол орны хамгийн ховор амьтны нэг юм. Гэрийн тэжээмлээр ганцхан газар байдаг нь Хөвсгөл аймгийн цаатан дархдууд малладаг юм. Зэрлэгээр маш ховор ганцхүү Зөвлөлт Монголын зааг болох Монгол Гуваагийн хоорондох, хилийн өтгөн модот уулсаар мэр, сэр тохиолдоно гэж монгол орныг судлагч, зөвлөлтийн алдарт газар зүйч Мурзаев тэмдэглэжээ.

Цаа бугын эр эм нь ялгаагүй эвэртэй байна. Цаа бугын биеийн урт нь 105—315 см, хүнд нь 100—315 кг, амьдралын онцлог, тархалт зэрэг нь бага судлагдсан боловч нутгийн хүмүүсийн ба анчдын үнэний хувьтай яриагаар цаа буга өвөл нь Альпийн бүсийн ойт хэсэгт байдаг. Зун болоход ойгүй өндөрлөгт үзэгддэг ажээ.

Цаа бугын үржлийн үе нь 5—5-р саруудад явагдана. Ачих, унах, арьс, мах, сүүгийг нь ашиглах зэргээр цааг нилээд эртнээс маллаж эзэмшсэн, Хөвсгөлийн цаатан ардууд энэ идээшилт амьтнаа магтсан зүйр, цэцэн үг зохиожээ.

Цаа бугын тэжээмэл нь голдуу цагаан саарал зүстэй байна. Жижиг цааг нутгийн хүмүүс «Донгор» гэж нэрлэдэг.

Номхон, хүнд хялбархан дасч ижилсдэг энэ амьтныг өсгөж үржүүлэн, эртнээс нааш хамгаалсаар аж ахуйн ашгийг нь хэрэглэсээр иржээ.

Музейн үзмэрт 3 ширхэг чихмэл дүрс нь тавигджээ.

Буга

Умарт монголын ой модны нэгэн онцлог амьтан бол буга юм.

Буга бол ойн бүсний үслэг, хөхтөн амьтдын хамгийн томд нь багтана.

Бугын тархац нь, Хэнтий, Хангай, Хөвсгөлийн уулс, Алтай, мөн түүнчлэн Улаанбаатараас 4—5 км зайтай орших Чойбалсан уулын дархан цаазтай, ойд оршино.

Бугын эвэр эмнэлэгт их хэрэглэгддэг байсан бөгөөд урьд хятад руу ихээхэн тээвэрлэгдэж байсан ба монголчуудын дотор ихэд алдаршсан юм.

Ийм учир эвэр, арьс, махыг нь ашиглахын тулд ихэвчлэн ардууд агнадаг байсан юм.

Одоо буга, согоо хоёрыг агнахыг хориглон дархан цаазтай амьтан болгожээ.

Музейн амьтны аймгийн өрөөнд 2 ширхэг бугын чихмэл дүрснийг тавьжээ.

Янгир ямаа

Янгир бол манай орны гуалиг том биетэй, үзэсгэлэнт сайхан амьтны нэг юм. Хүдэр том биений нь толгой дээр олон үетэй урт эвэр хойшоогоо матийн тогтсон нь янгирын тэхийг гуалиг болгоно. Биеийн урт тэх нь 130—165 см, охин нь 115—135 см, тэхийн эврийн урт нь 74—100 см, охины эвэр нь 16—38 см, биеийн хүнд: эр нь дунджаар 45—153 кг, охин нь 29—30 кг, янгир ямаа Алтайн уул нурууд, говь Алтайн олон салбар уулс, Хангай нурууны зарим асга хадат уулсаар өргөн тархаж оршино. Бас говь Алтайн төгсгөлийн уулс болох Эдрэнгийн нуруу, Тост, Нэмэгт зэрэг уулсаар бий.

Өндөр уулсын эгц цавчим элгэн сарьгууд нь янгир ямааны чөлөөтэй дүүлж байдаг идээшилт нутаг нь болно.

Янгир ямаа нь ихэвчлэн хүн нутагалдаггүй өндөр асга хадат орчноор элбэг байдаг юм. Янгир бол соргог сэргэлэн хад асганд үнэхээр дүүлж чаддаг жавхланта амьтан юм.

Янгир сүргээрээ (14—20) явна. Тооны хувьд аргалаас илүү юм. Арьс, мах нь үйлдэхүүний ашигтай, янгир ямааг өсгөж үржүүлэх зорилгоор агнахыг хориглосон дархан цаазтай амьтдын нэгэнд оруулснаас хойш ихээхэн олширч байна. Хэрвээ чийрэг биетэй, энэ амьтан олон болжөсвөл аж ахуйд өндөр ашгийг өгччадна.

Музейн үзмэрт жижигхэн ишигний хамтаар 4 ширхэг чихмэл дүрсийг тавьжээ.

Аргал

Аргал бол монгол орны уулархаг хээрийн гөрөөс юм. Манай оронд дээр үеэс эхлэн амьдарч байжээ. Одоо манай орны Говь-алтайн Арц богд, Ноён богд, Бага богд Хангай говийн завсрын уулс Баян-өндөр, Шивээт, Алтан уул, Бумбат Хөх төмөрт, Зарай хайрхан зэрэг уулуудаар оршино. Гэвч хад бүхий өндөр уул, доворхог толгодоор орших байры нь хувааж болох юм. Орших газрынхаа байдлаас олон цөөн байдаг явдал хамаарагддаг юм. Жишээ нь: хялгана ургах дов толгодоор оршихгүй. Аргал угалз хоёулаа эвэртэйгээс угалзын эвэр нь бүдүүн томоороо гайхамшигтай юм. Энэ амьтныг алах явдлыг хориглохоос өмнө, нутгийн анхид аргал угалзыг олноор нь алж, арьс махы нь ашигладаг байжээ.

Ер нь аргал угалзын махыг хүнсэнд, хөрслөг арьсаар нь янз бүрийн илгэн сав, дэвсгэр хийж болно. Одоо аргал угалзыг олшруулах зорилгоор агнахыг хориглож хамгаалжээ. Аргал угалз өлөн бутуул, хонин ба үхэр бүйргэнэ, цагаан түрүү, таана, хиаг, хонин харгана, хазаар өвс, улаан, бор бударгана зэрэг олон янзын ургамлаар хооллоно. Аргал угалзын ороо (хээл авах үе нь) 10-р сард эхэлнэ. Аргалын аюулт дайсан бол ирвэс, чоно хоёр юм. Аргал угалз бол дархан цаазтай амьтан юм.

Музейн үзмэрт, угалзын толгой, эвэр ба аргалын бүтэн биенийг чихмэл дүрсээр тавьжээ.

Гахай

Бодон гахай Хөвсгөлийн уулс, зүүн талд Хэнтийн ба түүний салбар уулс, баруун талд Хангайн зарим модот уулсаар оршихоос гадна хангайн бүсийн зарим голын намаг бүхий зэгсэн дотор тус тус тархсан байна. Ойн бүсийн сүүн тэжээлтний дотор гахай хамгийн элбэг нь юм

Гахай бол, зун голын битүү шугуйгаар ихэвчлэн байх ба өвөл уулын энгэр бэлийн нилээд өтгөн хуш модны ой бүхий газраар оршино. Гахай богино мөч бүр нь дөрөв дөрвөн салаа туурайтай байна. Урт нарийн хоншоортой, гахайн арьс нь зузаан, ширүүн хялгасаар бүрхмэл байдаг нь усанд дэвтдэггүй ба их шигүү ширэнгийн дундуур явавч тээгэлдэггүй юм. Зэрлэг гахай өөр бусад туурайтныг бодвол ургамал ба амьтнаар хооллоно. Өвс, ногоо самар, ургамлын үндэслэг иш, шавьж, тэдгээрийн авгалдай, зэргээр идээшилнэ. Тэжээлийнхээ заримыг газраас хоншоороороо ухаж олдог юм.

Гахай тэжээлийн зүйлийг үнэрээр нь мэдээд ухаж олно. Ургамлын бөх бат үндсийг том соёогоороо хадардаг ба дайсантай тулахад энэ соёо нь гол үүргийг гүйцэтгэнэ. Гахай үржил түргэн, эм гахай 4—6 торойг төрүүлнэ. Жижиг торойн бие нь судалтай байна. Гахай бол мах өөхний хэрэгцээтэй ан мөн.

Музейн үзмэрт тооройн хамтаар гахайн 2 чихмэл дүрсийг тавьжээ.

Бөхөн

Бөхөн гөрөөс бол дэлхийн ховор амьтдын нэгэнд орно. Монхор хамартай, бөхөн гөрөөс үлдсэн газар одоо дэлхийд цөөн юм. Эрт үед өргөн тархаж, Европын хэ-

сэг одоогийн Украинд хүртэл амьдарч байжээ. Ижил мөрний арал хавьд ч байдаг байжээ. Одоо зөвхөн Казахстан, Жунгаар, Монгол орны зарим нутгаар оршиж үлджээ.

Бөхөн бол болгоомж ихтэй, аймхай амьтан бөгөөд хүнгүй бөглүү заримдаг цөл нутагт амьдрана. Бөхөн гөрөөс бол шим ихтэй өндөр өвсөнд дуртай учир хээр тал бол бөхөн гөрөөсний эх нутаг мөн. Эм бөхөн эвэргүй байдаг, харин эр нь бие өөдөө эргэсэн махир эвэртэй байдаг. Хүмүүс бөхөн гөрөөсийг аль эртнээс агнаж иржээ. Бөхөн гөрөөсний махыг иддэг байсан боловч мах нь анчны анхаарлыг татдаггүй эр, бөхний эврийг эрхэмлэдэг, эврий нь эмнэлгийн чанартай гэж дорно зүгийн эмнэлэгт хэрэглэж байсан бололтой. Энэ эвэр нь хүний тэнхээ тамирыг нэмэгдүүлэх, урт наслахад туслах, элдэв өвчнийг анагаадаг гэдэг байжээ. Бөхөнгийн эврийг алхаар нүдэх, хөрөөдөх зэргээр хэмхчиж, дараа нь ууранд хийж нунтаглан тэр нунтаглан тэр нунтгий нь хандалж уудаг байжээ. Гэвч одоо бөхөнгийн эврийн хандыг ууж байгаа хүмүүс эмнэлэгт хэрэглэх явдал аль аль нь багасчээ.

Бөхөн болгоомжтой хурц нүдтэй, юмны үнэр авахдаа сайн, хурдны хувьд хар сүүлт зээрээс илүү юм.

Толгойгоо урагшаа сунгаж, маш хурдан хатирч чаддаг. Бөхөн гөрөөс бусад гөрөөсний адил хаврын сүүлч зуны эхээр дулаан болсон хойно янзагалдаг ба ер нь 2—3 буюу нэгийг ч гаргадаг. Эх нь янзагаа хүйтэн болтол сүүгээрээ тэжээж байдаг боловч янзага нь тун удалгүй өвс идэж эхтэйгээ хамт билчинэ.

Бөхөн бөөн олноороо явах нь ховор, ихэвчлэн нэг хоёр 7 хүртэл тоогоор явна. Бөхөн бол манай улсын дархан цаазтай ховор амьтны нэг юм.

Музейн үзмэрт эр, эм бөхөнгийн 3 тооны чихмэлийг тавьжээ.

Бор гөрөөс

Бор гөрөөс бол манай орны туурайтан амьтны дотроос ойн бүсэнд нилээд өргөн тархсан амьтны нэг юм.

Бор гөрөөс модот уулын бэл хажуу, уулын өтгөн модны дундуур урссан голын сав, ойн цоорхойгоор голдуу оршино. Чухамдаа манайхан «ойн бор гөрөөс» гэж хэлдэг зүй бизээ. Одоогийн байдлаар Хэнтийн нуруу, Чойбалсан уул, Хангайн нуруу ба түүний салбар уулс, Монгол алтайн модот уулс зэрэг нутгаар хааяагүй бор гөрөөс өргөн тархсан байхыг үзэж болно.

Бор гөрөөсний идэш олон янз торлог, улиас, хус, бургасны навч зэргийг гол тэжээлээ болгоно. Аж ахуйн ач холбогдол нь махы нь идэж, арьсы нь дээл, дах хийж ашиглана. Эрийн нь гур, эмий нь зүр гэдэг, эр нь жижигхэн боловч зохимжит эвэртэй, эм нь эвэргүй хээнцэр ойн эзэн болсон гуалиг биетэй бор гөрөөсийг ойн чухал ангийн нэг гэж үздэг.

Музейн үзмэрт 1956 онд авч ирсэн чихмэл дүрс 2 ширхэг тавигджээ.

Хар сүүлт

Хар сүүлт буюу «сүүлтэй» бол монгол оронд тооны хувьд олноороо цагаан зээрийн дараа орно.

Хар сүүлт харин цагаан зээрийг бодвол жинхэнэ монголын цөл, говийн бүсэд голдуу тархжээ.

Бас уулархаг хээр нутгаар ч бий. Зуны улиралд доворхог толгод ба хагас цөлийн хялганат талаар оршино.

Хар сүүлт зарим жил, цаг уурын (зуд) байдлаас болж хээр цөлөөс уулархаг газар тийш нүүдэл хийнэ. Хар сүүлт нь нилээд дээр үеэс монгол оронд мэдэгдсэн ба амтлаг сайхан махаараа цагаан зээрнээс илүү юм. хар сүүлт нь, бор саарал зүстэй, эр нь эвэртэй, эм нь эвэргүй юм.

Эр нь 105—148 см урт, охин нь 100—121 см урт, мах арьсыг их хэмжээгээр өгдгөөрөө эдний засгийн ач холбогдолтой ашиг бүхий амьтан юм. Махы нь экспортод ч гаргадаг юм.

Музейн үзмэрт 2 ширхэг чихмэл дүрсээр нь тавьжээ

Хүдэр

Хүдэр бол монгол орны ой хөвчийн үслэг ангийн нэг мөн. Хүдэр бол хар хүрэн буюу бор саарал зүстэй байхаас гадна өвчүү цээжний хэсэг нь зурагсан урт цагаан судалтай, цээжээрээ урагшаа гудайсан бөгтөрдүү дунд зэргийн биетэй амьтан юм.

Хүдэр манай оронд Хэнтий Хангайн ойн бүсээр гол лож орших ба тэдгээрийн салбар уулсаар ч үзэгдэнэ.

Баруун талд Хангайн нурууны зарим салбар Орхон гол, Тарвагатайн нуруу ба хойт урд тамирын гол зэргээр ойн бүсэнд оршино. Түр гардаг заарын үнэр нь сайхан юм.

Гэвч заар нь цаг ямагт байдаггүй, жилд эр хүдэрт нь ховор тохиолдоно. Эр нь соёотой, эм нь соёогүй байна. Мах нь онцгой сайхан биш. Арьсы нь ашиглаж болох юм.

Хүдэр нь дархан цаазтай амьтан юм.

Музейн үзмэрт 2 ширхэг хүдэр чихмэл дүрсээр тавигдсан юм.

8—9-р тасалгаа

Ашигт малтмалын тасаг

Манай оронд ардын хувьсгал ялснаас хойш тус орны уудам нутгийг тал бүрээс судалж эхэлсэн юм.

Монгол Ардын Хувьсгалт Нам засгаас эх орныхоо

байгалийн баялгийг судалж ашиглах талаар их анхаарал тавьж, Зөвлөлт улсын тусламжтай тус орны 50% орчимд газар судлалын шинжилгээ хийжээ.

Одоо манай оронд элдэв ашигт малтмал олж нээж их хөгжүүлж байна. Ашигт малтмал гэдэг бол улс ардын аж ахуйд их ач холбогдолтой.

Монгол орны олон зүйлийн ашигт малтмалыг дээжнээс энэ тасалгаанд тавьсан юм. Ашигт малтмалыг түлшний, хүдрийн, хүдрийн бус гэж хуваана.

Түлшний ашигт малтмал

Түлшинд нефть, чулуун нүүрс, хүрэн нүүрс шатах занар, хүлэр зэрэг багтана.

Дорноговийн зүүн Баяны нефтийн уурхайг 1940 онд нээж, улмаар ашиглалтад оруулснаас хойш нефть ашиглах болсон бөгөөд үүнээс шууд нэрэлтээр бензин, керосин, сольярк дизелийн түлш, мазут кокс гарган авч ашиглаж байна. Эндээс ашиглаж байгаа бензин, керосин, дотоодын хэрэгцээний ихэнхийг хангаж байна. Үүнээс гадна говь тал нутгаар нефть хайж судалж байна. Чулуун нүүрс бол түлшний чухал баялаг бөгөөд манай орны бараг аймаг бүрд нүүрстэй, түүнийг орон нутгийн чанартай ашиглаж байгаа бөгөөд хамгийн их ашиглаж байгаа нь Налайхын нүүрсний уурхай юм. Энэ уурхай жилд олон мянган тонн нүүрс гаргадаг. Хойно жил тутам 600,000 тонн нүүрс гаргадаг болно. Гагцхүү Өмнөговийн Цогт-цэцгийгээс дээд зэргийн сайн чанарын чулуун нүүрс өнгөц судалснаар гурван миллиард тэр бум тонн нөөцтэй ажээ.

Эрт галбад их ус байсан нутгаар шатлаг занар нэл их бий юм. Энэ хир шатах занар ашиглаагүй байна. Хүлэр бол нуур намаг байсан газрын дагуу оршдог. Усны ургамал агаар орохгүй дарагдаж ялзарснаас үүссэн түлш юм. Хүлрийн баялаг Баянхонгорын Баян-овоо сум

Хөх-бурд, Халх гол, Орхон Сэлэнгийн сав дагуу энд тэнд бага бага нөөцтэй байна.

Энэ үзэмрт Дорноговийн нефть, Налайх, Цогт-цэций зэрэг газрын нүүрс, Өмнөговь болон бусад газрын шатах занар, Хөх бүрдийн хүлэр байна.

Төмөрлөгийн бус ашигт малтмал

Төмөрлөгийн бус ашигт малтмалд бал, хүхэр, хээрийн жонш, хайлуур жонш, шөрөмсөн чулуу, талхан занар, нунтаг талхан занар, давс, жамц давс, гелтгене зэрэг орно.

Бал бол хиймийн тогтцоор модны нүүрстэй адил цэвэр нүүрстөрөгч юм. Энэ нь чулуун нүүрс, халуун магмагтай зах нийлснээс болж хувираад бал болохоос гадна хурдас чулууны дотор ч тогтсон байдаг. Манай оронд Төв, Хөвсгөл, Өвөрхангай, Хэнтий, Завхан, Архангай зэрэг аймгийн нутгаар бал бий. Балаар харандаа, лоог атомын тогоо зэрэг хэдэн зуун зүйлийн юм хийнэ.

Үзэмрт жийнст, харгана зэрэг газрын балын дээж байна. Хүхэр үйрмэгдүү шар өнгөтэй, талст хэлбэртэй байна. Үүсэл нь олон янз, усны ёроолын хүхэрт бактерийн задрал, гелтгений задралаар тус тус үүсэхээс гадна галт уулын гаралтай байх явдал бий. Төв, Хөвсгөл, Өвөрхангай аймгуудаар хүхэр бий.

Мал эмнэлэг, хүн эмнэлэг, хөдөө аж ахуй, чүдэнзний үйлдвэр, химийн үйлдвэр, резин, цагсны үйлдвэрт хүхэр их хэрэглэдэг байна. Тус үзэмрт Баруун Туулын хүхрийн дээж байна. Хүнсний үйлдвэр, арьс шир, химийн үйлдвэр, хоол хүнсэнд давс чухал юм. Манай орон давсаар баялаг бөгөөд эртний их устай нуур байсан газрууд, одооны тогтмол нуурт давс их.

2. 3 дугаар хоргонд эрдэний чулуун гоёл чимэглэлийн чулуу тавьжээ. Усан болор, утаат болор, янз бүрийн мана, толгор мэт гоёлын чулуу биндэрья, молор,

46

халтмар, родонит, хаш мэтний үнэт эрдэнэсний чулуу тавьсан юм. Эдгээр чулуу манай оронд газар сайгүй их элбэг бий.

Тус үзэмрт антоцит, хүрэн нүүрс, чулуун нүүрс, хүлэр, шатах занар, нефтийн бүтээгдэхүүн бензин, бензол хүхэр, бал чулуу, гялтгануур, шөрөмсөн чулуу, ягаан цагаан болрууд, утаат болор, уулын болор, хээрийн жонш литий, биндэрья, хайлуур жонш, гэрэллэг жонш, зос, боржин, гантиг, алт, молибдик вольфарм, зэс, хөнгөн цагаан, төмрийн хүдрүүд, халтмар, дээврийн занар, элс, ногоон хаш, хөх, хас, мана, номин гэх зэрэг 60 гаруй төрлийн ашигт малтмалын дээжүүд тавьсан юм.

Болроор гоё чимэглэлийн зүйл, нүдний шил, нарийн багаж хэрэглэл, галд тэсвэртэй шил, сав суулга зэрэгт их хэрэглэнэ. Даралтад болрыг радио техник маш их чухал хэрэглэнэ. Хас, толгор мэтний чулууг бичгийн хэрэглэл, барилга зэрэгт ашиглана.

Шаазангийн үйлдвэрт хээрийн жонш хэрэглэж байна. Хэнтий аймгийн Идэрмэг сумын нутаг Бэрхийн уурхайн хайлуур жонш чанар сайтай, нөөц ихтэйгээр дэлхий дээр ховорт орно. Хэнтийн Баян-овоо, Дадал сумын хайлуур жоншноос гадна Дорноговь, Дундговьд хайлуур жонш маш их байна.

Элдэв хүлэр хайлах, химийн үйлдвэр, дуран зэрэгт хайлуур жонш чухал түүхий эд болно. Барилгын түүхий эд агуулсан хоргонд гантиг, диорит, боржин, цементийн түүхий эд, занар, мергель, дээврийн занар, янз бүрийн ширхэгтэй элсэн чулуу тавигдана.

Барилгын материалгүй газар манай оронд ер байхгүй.

Төмөрлөг ашигт малтмал

Өнгөт төмөрлөг, төмрийн хүдэр, ховор төмөрлөг агуулсан хоргонд төмөр, хром, мэнгаан, молибдин, вольфрам, сурьма зэс, мөнгөн ус, хар туга тугачны хүдрүүд

17

цагаан чулууны алт зэрэг төмөрлөгийн хүдрийн дээж байна. Монгол оронд хар төмрийн хүдрийг 12 дугаар зууны үеэс ашиглаж байсан явдлыг архилогийн баримтаар нотолжээ. Төмрийн хүдэр Хэнтий, Дундговь, Хөвсгөл, Завхан, Төв аймгийн нутгуудаар маш их нөөцтэй ордууд байна. Монгол оронд алтны мэдэгдсэн орд 50 гаруй байна.

Хэнтий, Сүхбаатар, Төв, Баянхонгор, Баян-өлгий аймгийн нутгаар вольфрам, молибдены орд их бөгөөд Бүрэнцогт, Түмэнцогт, Чоно голыч уурхайгаас ашиглаж байна. Вольфрамаар тусгай чанарын ган хийж, хамгийн хатуу хэрэгцээтэй зүйл хийхээс гадна 3370-градус халууныг төсвэрлэдэг тул гэрлийн шилний утас хийхэд хэрэглэнэ. Галт уулын бөмбөг, гөлтгөнө агуулсан хоргонд Сүхбаатар аймгийн унтарсан галт уул Дарь-овооны галт уулын бөмбөг зэрэг тавнастай байна. Тэр нутагт 220 шахам унтарсан галт уул бий. Тус орны говь нутгаар нөөцөөр баялаг гөлтгөнө их бөгөөд Дорноговийн уурхайнаас гөлтгөнө их авч шатааж байна. Барилга, мчлэг, уран барималд гөлтгөнө хэрэглэнэ.

Гүний чулуулаг, хурдас чулуулаг агуулсан хоргонд боржин хийгээд түүний төрлийн чулуу хийжээ. Хурдас чулууны зүйлээс шаазан хийдэг цагаан наанги шавар, байгалийн цемент цэрд гантг, шохойн чулуу, элсэн чулуу зэргийг тавьжээ.

Дэлгэрхангай, Их-айлын, Манхан зэргээс сайн чанарын шавьр олдсоныг шаазан ваарын үйлдвэрт ашиглаж байна. Нефть нүүрсний өрөмдөлтийн үе давхрагын чулуу тавсан хоргонд Өмнөговь аймгийн Цогтцэцийн чулуу нүүрсний үе давхарганы чулуу байна. Эндэх нүүрс бол эрт термелийн эрний пермийн галбын үеийн тогтоцтой, чанар сайтай нөөц ихтэйгээр тус орны бусад уурхайгаас давуу ажээ.

Дорноговь аймгийн Зүүн баянгийн уурхайн нефть бол дундад гермелийн эрний цэрдийн галбын хожуу үеийн цэнгэг усны амьтны үлдэгдлээс тогтсон нефтьтэй бөгөөд нефтийн үеийн чулуулагт усны янз бүрийн амьтны чулуужсан үлдэгдэл бий. Дорноговийн хоёр хоргонд монгол орны уулын чулуулагын зүйлсийг баруун, зүүн хэсгээр хувиарлан тавьжээ. Ийм минералын эрдсийн дээжүүд 600 гаруй зүйл явжээ.

Шургамал чулуулаг, зөв мэт чулуулгийн үеэс эхлэн эрэн, галба бүрийн үеийн эртэст чулуулаг нь олддог байгаа юм. Иймэрхүү дээжүүд музейн ашигт малтмалын тасгийн нэг хэсэг нь болон орсон байна.

10-ртасалгаа

ПОЛЕНТОЛОГИЙН ТАСАГ

1922-оос 1924 он хүртэлх ба 1946 оноос 1949 он хүртэлх үед БНМАУ-ын нутагт полентологийн шинжилгээ хийснээс хойш орооч үргэлжлэн шинжилсээр байна. Дэлхий дээрх ургамал одоогийнх шиг болтлоо урт үеэс ашиглагдаж иржээ. Полентологийн шинжилгээ хийхэд эрт цагийн амьтан, ургамалын аймаг, одоогийн эртэй бийсныг эд мөрийн баримтаар нотлох боломжтой юм. Монгол орны энэхүү зураг дээр эртэй амьтан, ургамалын үлдэгдэл элбэг олддог газруудыг тусгай тэмдэглэжээ. Энэ нутгуудаар дундад термелийн эрний пермийн галбын үе буюу одоогоос 60—70 сая жилийн өмнөх үеийн амьтан, ургамалын үлдэгдэл олдсон байна. Цэрдийн галба бол шим ертөнцийн үеийн галба бөгөөд ихээхэн дэвшилэлттэй үе болсон бөгөөд эртэй бий эхний хагаст анхны цэцэгт ургамал үүсч илэрсэн явдал бол төрөл бүрийн шавьж, зүйл бүрийн жигүүртэн, араатан гөрөөс,

хөхтөн зэрэг амьтдын урагш дэвших хөгжлийг хурдасгажээ.

Цэрдийн галбын эцсээр тивүүдийн хэлбэр, орших байр байдал, хуурай газрын гадрага болон уур амьсгалын байдал өөрчлөгдөж иржээ. Тэхдээ түүний өмнөх үеийн чийг ихтэй дулаан уур амьсгат хүйтэрсний улмаас уур амьсгал, газар нутгийн бүсүүд эрс ялгарч иржээ. Ийм нөхцөл байдалд зохицож чадаагүй олон төрлийн амьтад, тухайлбал: Үлэг гүрвэл сөнөжээ. Үүний зэрэгцээгээр олонхи хэвлээр явагчид шинэ төрж гарсан дэвшилт амьтдын амьдралын төлөөний хүч давуу тэмцэлд ялагдаж сөнөсөн байна. Харин уур амьсгал орчин тойрны шинэ нөхцөл байдалд зохицож чадсан амьтан ургамал их хөгжжээ. Цэрдийн галбын үед одоогийн манай гов нутаг, хур бороо элбэгтэй, дулааны уур амьсгалтай нуур, намаг олонтой газар байжээ. Асар их хэмжээний нуурын эрэг хавийн нутаг янз бүрийн цэцэгт ургамал нэг наст, олон наст өвс ногоо, гуч, дөчин метр өндөр бөгөөд 2 метр хүртэл бүдүүн модтой ой шугуйгаар битүү бүрхсэн байжээ. Э.э нь манай говь нутгаас одоо олдож байгаа их хэмжээний хүрэн нүүрс, чулуужсан мод зэргээс гэрчлэгдэнэ. Энэ нуурт янз бүрийн дун, хясаа, загас, эмгэн хумс зэрэг цэнгэг усны амьтан элбэг байжээ. Энэ нь дундад төрмөлийн эрний элсэн чулуу, наанги шорооны занар зэрэг тунамал хурдас чулуулгийн дотроос эмгэн хумс, дун, загас зэрэг амьтдын чулуужсан үлдэгдэл цөөнгүй олдогоос илэрхий. Хуурай газрын сээр нуруутан амьтан, зүйл бүрийн жигүүртэн тэр ой мод элбэгтэй, газруудаар зонхилж байжээ. Сээр нуруутан зүйл бүрийн хэвлээр явагчдын дотроос жижиг биетэй араатан динозавар болон үүний зэрэгцээгээр махчин жижиг динозавар хөгжлийн явцад томорч ирсэн хийгээд өөр бас олон тооны хэвлээр явагчид байсан бөгөөд түүний зарим нь 30 метр урт, 70 тонн байсныг тэр

50

амьтны бүтнээр олдсон хэлхээ яс гэрчилнэ. Энэ хэвлээр явагчид өвсөөр хооллодог ба махаар хооллодог араатан ч байжээ. Хэвлээр явагчид нь өндөг төрж үрждэг амьтад байжээ. Эдгээрийн олдсон яснаас үзэмт байгааг авч ярьяа. Дээр гарсан трабозавын элсэн чулуунд хэвлэгдсэн мөр хүртэл төв аймгаас олдсон байна. Трабозаварын өндөг гаргаж үрждэг байсан өндөгний шохойжсон хальс Өмнөговь аймгийн нутаг Баян-заг гэдэг газраас олдсон. Бас дорнод хятадаас маш элбэг олдсон өндөг ч байдаг. Үүнээс гадна тус музейд аймшигт энэ үлэг гүрвэлийн толгойн яс, толгойн ясны хиймэл дүрсийг үзүүлсэн зураг жинхэнэ гишигсэн мөрний бодит зүйл байна. Аймшигт энэ үлэг гүрвэлийн хэлхээ яс дэлхий дээр 4 ширхэг, энэ 4 ширхэг бол бүгдээрээ монгол орны нутгаас олджээ. Хоёр хэлхээ яс Зөвлөлт улсын Шинжлэх Ухааны академийн дэргэдэх палентологийн музейд бий. Нэг нь манай музейд байна. Зур. 3 Аймшигт үлэг гүрвэлийн адил хүчирхэг том биетэй усанд зохилдсон, усны ургамлаар амьдардаг, нугасан хушуут динозавар-зауролоф зэрэг хэвлээр явагчид байжээ.

Энэ амьтны ясны үлдэгдэл Өмнөговь аймгийн нутаг Нэмэгтэд маш элбэг тохиолдсон. Шилбэний яс, хойд урд мөчдийн үеүд болон эрүүний яс зэрэг түүний баримал хэв төсөөлөн зурсан зургаас буулгасан гэрэл зураг Музейд бий. Өвсөн идэшт мөлхөгч амьтад тэр үед зауроподаас өөр бас элбэг байжээ. Маш том биетэй ногоон өвсөөр хооллогч амьтаас дурдвал, үүнд: том биет динозавар-заурпод бөгөөд өвсөн идшит энэ амьтан хэдийгээр лут том биетэй ч гэсэн аймшигт гүрвэл араатан травозаврийн хоол болж түүнд бариулдаг байсан ажээ. Аймшигт энэ араатан үлэг гүрвэлийн яс олдсон Өмнөговь аймгийн нутаг Алтан уу, Нэмэгтээс энэ зау-роподын атгаал чөмөг, дунд чөмөг болон сээр, харцаганы яс олджээ.

4*

51

Аймшигт том энэ олон амьтны дотроос бас нэг гайхалтай амьтан бол эвэрт гүрвэл цератопс, шувуун сүүжит (Динозавар) гүрвэл-трицератос бол уртаараа 5—6 метрийн амьтан байжээ. Энэ амьтдын яс Австрали, өмнөт Америкаас олдсоны дээр бусад газраас ч олджээ. Энэ амьтны яснаас, монгол нутгаас олдсон хэлхээ яс одоогоор үгүй. Гэвч энэ бүлгийнхний нэг амьтны гишигсэн хөлний мөр Төв аймаг Эрдэнэ-сант сумын нутаг Сайжрах гэдэг газраас 1950 онд Намсандорж олсон.

Махчин аймшигт үлэг гүрвэлийн мөртэй нэг дороос гарч байгааг бодвол энэ хоёр амьтан тус бүрийн бие-сүүдэд ямар нэг нөлөө холбоотой байсан байж болно.

Үүнд: Хуягт данозавар-трарвр пликафоспин энэ амьтан бол хуурай газар амьларч, ургамлаар хооллодог байжээ. Сүүлийн бүслүүрээс урган гарсан хатуу эвэрлэг хуяг бол нуруу талыг хучиж байжээ. Энэ хуяг зэргэлдээ оршигч аймшигт араатан үлэг гүрвэлээс биеэ хамгаалах нэг зохилдолго юм. Дорноговь аймгийн нутаг Баян-шнрээгээс гарсан хойт хөлний яс тус музейд байгаа, энэ амьтан том биш боловч урт нь 6—7 метрт хүрдэг байжээ. Гайхамшигт том биетэй махчдын зэрэгцээгээр гайхмаар жижиг биетэй хөгжлөөрөө тэр үедээ бүдүүлэг хөгжилтэй амьтан бас байжээ.

Үүнд:

Жижигхэн биетэй, хэвлээр явагч протоцератопс байна. Энэ амьтан хөгжлөөр дорой байжээ. Толгойн хойт хэсгийг (дагч) бүрхсэн бамбай зах нь хөгжлөөр муу байсан энэ амьтад нь жижгэвтэр биетэй, урт нь 1—1,5 метрт хүрнэ. Энэ амьтдын толгойн ба сээр нуруу, толгойн зарим тусгай ясууд Өмнөговь аймгийн нутаг, Баянзагаас олдсон. Бас төсөөтэй зурсан зургийг Аллигаторын бүлэгт хамааруулж болох матарпараллигафор анцесфрал гэдэг бамбаат амьтад байсан, энэ амьтдын үлдэгдэл Өмнөговь аймгийн нутаг Нэмэгтээс бага зэрэг

52

олдсон байна. Энэ бүлгийн хоёр дүрс нь одоо хүртэл үргэлжлэн амьдарч ирсэн үүнд: нэг дүрс нь Хятад ард улсын зүүн өмнөд мужид байдаг ба нөгөө нэг нь Умард Америк (Флорид Луизиана)-д байдаг ажээ. Эртний энэ амьтаас үлдсэн ганц зүйл их сонирхолтой байдаг. Энэ эрний үед төрөл бүрийн амьтны дотор зонхилон байсан нь хэвлээр явагчид боловч өөр олон тооны төрөл бүрийн орчинд амьдарч зохицсон амьтад байжээ. Үүнд:

Цэнгэг усны ургамлаар хооллодог, усны хөвөө эрэг зарим үед усанд ч орсон байдаг, сээр нуруутан энэ амьтан бол эмболотерийн бүлэгт хамаардаг хамар дээрээ эвэртэй хирс носорог юм. Энэ амьтдын өвөг нь маш жижиг эвэр:

а) Бүхий бронторийн бүлгийн амьтны толгойн яс олдсон юм.

б) 3 дагч галбын үед нилээд элбэг олон хирсний маягийн том амьтад хушуу дээрх эвэр нь том бөгөөд тэр нь заримдаа хүрз шиг хэлбэртэй байжээ. Эмболотерийн хүрз хэлбэртэй эвэрний үзүүр бол амьсгалах нүхтэй байсан ба тэр амьтан нь хушуугаа усанд дүрж намгийн ургамлаар хооллоход эврийн нүхээр чөлөөтэй амьсгалж чаддаг байжээ. Дорноговь аймгийн нутаг Эргэлийн -зоо гэдэг газраас олон толгойн яс ба түүнийг төлөөлөн зурсан зургууд нь музейд бий. Энэ үед их биш боловч хөхтөн-араатан амьтдын өвөг болох зарим нэг амьтдыг үзэж болно. Энэ амьтдын олдсон хэлхээ яс цөөхөн, гэвч дэлхий дээр хамгийн том тэдгээрээ гайхагддаг толгойн том яс олджээ. Гэвч олдсон жинхэнэ ясыг Америкчууд олсон учраас тэд авсан, харин түүний хиймэл дүрсийг музейд тавьжээ. Америкчууд энэ амьтныг эндры-осаркус гэж нэрлэжээ. Эрт дээр үеэс хөгжин ирсэн олон тооны эдгээр амьтаас гадна тэр үед монгол орны нутгаар туурайтан амьтдын бүдүүлэг хэлбэр ч олддоогоор үзэхэд их л байжээ. үүнд:

53

Туурайтан амьтны толгойн яс.

Гиппарноч бүлгийн туурайтан амьтдын толгойн яс.

Хивэгч жижиг амьтдын эрүү.

Тэмээн хяруулын өндөгний хальс. Бүлэгт хамаарагдах амьтдаас нэг хөлдөө 3 туурт адуу, жижиг мэрэгч төст амьтад зээр, тэмээн хяруул болон олон янз бүрийн араатан хамаарагдаж байжээ. Энэ бүлгийн амьтад нь өвслөг ургамалтай хээрээр улам их таржээ. Энэ бүлгийн амьтад Азийн төв хэсэгт үүсч тогтсон ба цаашдаа эндээс алс баруун тийш тархан үүсчээ. Энэ бүлгээс зарим удам нь Дорнод Америкт үлдсэн байна. Ер нь үлдэгдэл олдож байгаа байдлаас нь үзвэл их тарсан амьтад юм. Дорнот хэсэг алтан тээл болон каховын усан цахилгаан станцыг барьсан районоос ч гэсэн их олдсон нь гэрчилж байна. Цэрдийн галбын үед монгол орны одоогийн говийн нутгуудаар том жижиг нуур, намаг, цөөрөм элбэг байжээ. Энэ нуур намгуудад ярз бүрийн усны нялцгай биетэн ба усны амьтад элбэг байжээ. Зөвхөн нэг баримтыг дурдвал Дорнотын талд хэдэн зуун метр гүн өрөмдсөн худгаас жаран сая жилийн өмнө нуурны цэнгэг ус гарсныг омог бардам ярьж болох байна. Өмнөговь аймгийн нутаг Алтан уулын хушуунаас, цагаан уулаас олдсон намгийн ясг Мэлхий Их орд ба мөн аймгийн Нэмэгтээс гарсан хуурай голдуу нутгийн лут том ясг мэлхийг ч хэлж болно. Бусад олон газраас олдсон чулуужсан шүр, дун зэргүүд элбэг юм.

Монгол орны дорнод нутгаас эртний дундат, шинэ төрмөл эрнүүдийн үеийн олон тооны ургамлын үлдэгдлүүдээс олсон материал болох чулуужсан мод ба ургамлын хэв маяг, хээ үлдээсэн зуравсыг олсон юм. Өмнөговь аймгийн нутаг Алтан тээлийн чулуужсан мод, Дорноговь аймгаас ч олдсон. Цэрдийн галбын дээд үеийн хөрснөөс олдсон араатан том үлэг гүрвэлийн араг яс (гүрвэлийн араг яс) Өмнөговь Цагаан уулаас олжээ.

Зураг 3. Цэрдийн галбын дээд үеийн хөрснөөс олдсон араатан том үлэг гүрвэлийн араг яс (гүрвэлийн араг яс) Өмнөговь Цагаан уулаас олжээ.

Гуравдагч галбын эцсээр дэлхийн гадрага одоогийнхтой бараг адил хэлбэртэй болж, уур амьсгалын байдал хүйтэрч өндөр уулсын оройд мөсдөл тогтжээ. Үүний улмаас сэрүүн бүсэнд ургаж байсан мөнх ногоон агар, ойм, хулс, зандан зэрэг модны оронд навч нь намартаа унадаг навчит мод, шилмүүст модтон ой тайга, үрт ургамлууд болон өвс ногоогоор бүрхэгдсэн хээр, ойт хээрүүд бий боллоо. Ингэж уур амьсгалын байдал өөрчлөгдөж, шинэ ургамлууд бий болсон явдал нь хөхтний хөгжилд, ялангуяа өвсөн идэштэн, туурайгны хөгжилд эрс сайн нөлөөлөхөд, хэвлээр явагчдын ба шүүслэг

шим ихтэй ургамал идэвхт, хөхтөн ой ба намгийн шавьж идэштэн зэрэг нилээд олон төрлийн амьтад муугаар нөлөөлж, тэсвэрлэж чадахгүй сөнөхөд хүрчээ. Олон том бага уул үүсч, ялангуяа ихээр тархсан мөлхөгчид (одоогийн говь нутагт) тархалтын хүрээ багадаж тэр орчим дахь усны сан, түвшин ихдэж эдгээр амьтдад бөөн бөөнөөр үхэж сөнөхөд нөхцөлдөхгүй байж чадсангүй. Шинэ нөхцөлийг тэсвэрлээгүй үхсэн амьтдын хүүр усны савд хаягдсан, олон амьтдын үлдэгдэл нэг дороос олдсон энэ явдлыг гэрчлэхэд баримт болно. Харин адуу гахай, буга, анааш, баавгай, дэлт чоно, муур, хүн дүрс мич, эртний заан, гөрөөс, хирс, янз бүрийн мэрэгчид тэмээн хяруул зэрэг амьтад их хөгжлөө.

Одоо дэлхийн хөгжлийн түүхийн шинэ төрмөлийн эртний дөрөвдөгч буюу антропоген гэдэг галбын үеийг товч дурдвал: энэ нь нэг сая жилийн өмнө эхлээд одоо явж байгаа юм. Дөрөвдөгч галбын эхээр дэлхий дээр дулаан улиралтай байсан учраас дээд шатны хөгжилтэй ургамал, амьтад богинно хугацааны дотор асар их хөгжсөн байна. Монгол орны Хангайн бүс ялангуяа Сэлэнгийн сав газрууд, Хэнтий, Булган, Хөвсгөл, Төв зэрэг аймгуудын нутгаас олдсон.

а) Арслан зааны соёонууд ба эрүү, сээр нуруу.

б) Хирсний толгойн ба хэлхээ ясууд, зарим хирс өндөр нь 5 метрт ч хүрдэг байжээ.

в) Эртний одос гэдэг зэрлэг амьтны эвэр, толгойн ясны зарим хэсэг.

г. Белужитерийн бүлэгт хамаарагдах.

1. Салаа туурт хөхтөн амьтад.

2. Туулай төст мэрэгч жижиг амьтад.

Бас Алтайн цаадах говийн хэсэг Татал голоос олдсон чулуулгууд нь тус музейд байдаг юм. Дөрөвдөгч галбын эхээр хөгжиж байсан эдгээр амьтдын үхэх болсон нь гэвэл антропогены сүүлийн хагаст цаг уурын

байдал эрс хүйтэрч Европ, Азийн ба умарт Америкийн хойт хэсгийн ихээхэн дэвсгэр нутгуудад мөсдөл тогтжээ. Үүний улмаас хөхтөн олон зүйлийн амьтад шинэ байдалд зохицож чадалгүй сөнөсөн буюу зарим нь хувирч өөрчлөгдсөн байна. Жишээлбэл хүйтэн цаг уурт зохицож чадсан арслан, заан, үст хирс, цаа гөрөөс бизон гэдэг үхэр, цагаан үнэг зэрэг амьтад бий болжээ. Харин энэ үед дулаан уур амьсгалтай байсан Африк, өмнөт Ази, өмнөт Америк зэрэг газрын амьтад эрт үеийнхтэйгээ адил байна. Дөрөвдөгч галбын дунд үеэр одоогийн ургамал ба амьтад ялгаран гарсан байна. Дөрөвдөгч галба эхлээд дөнгөж нэг сая жил болж байгаа боловч дэлхийн хөгжлийн түүхэнд асар их дэвшилтэт үе юм. Учир нь одоогоос 500-гаад мянган жилийн өмнө дэлхий дээр хүн төрөлхтөн бий болжээ.

11-р тасалгаа

ТҮҮХИЙН АНГИ

Хүй нэгдлийн байгууллагын үе

Монголын ард түмний эртний өвгийн жинхэнэ түүх хүй нэгдлийн байгууллын үеэс эхэлнэ. Монгол нутагт оршиж байсан хүй нэгдлийн байгууллын үеийн монгол хүний хэрэглэж байсан багаж зэвсгийн зүйл одоо үеийн манай улсын нутгаас их хэмжээгээр олддог билээ.

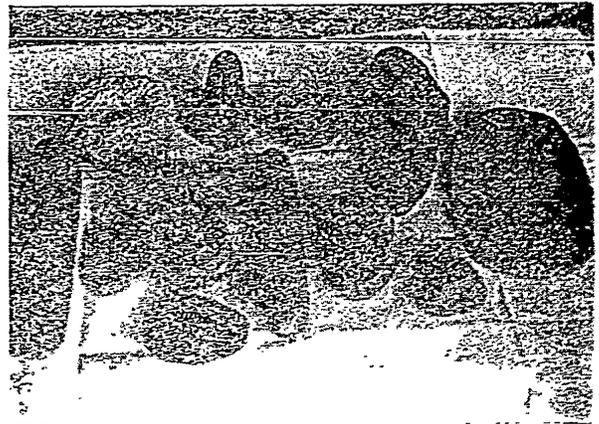
Хүний мөр: ул, эртний чулуун зэвсгийн сүүлч үе буюу дээд палеолит (100000—10000) жилийн тэртээтэй холбогдох зүйл олдсон юм. Энэ үеийн хүмүүсийн хэрэглэж байсан зүйлүүд, бууц, Сэлэнгэ, Халх гол, Хэрлэн, Орхон, Гуул голын сав говь нутгаас олдсон юм.

Шинэ чулуун зэвсэг буюу неолитийн үеийн зэвсгийн зүйлүүд, хүмүүсийн нутаг, бууц мөн монголоос олдсон юм. Жишээ нь: Шинэ чулуун зэвсгийн үеийн хүний оршиж байсан газар, гал голомтын мөр, говийн Баян-заг,

Хэмгэтийн өвөр, Оёдлын худаг, Номын говь, Тахийн үе, Зүүн хайрхан уул зэргээс олдсон байна. Ф. Энгельс «Өрх гэр, өмчит, хөрөнгө, улсын үүсэл» гэдэг номондоо «Энэ үеийн хүмүүсийн эд материалын зүйлүүд болох нум, сум, шавар сав, зэрэг нь гоёлын эд, өлгийн онцлог гэжээ. Монголд эртний чулуун зэвсгийн үед эхийн эрхт ёс, ноёрхож байж гэж түүхийн бодит материалууд баталжээ. Овгийн дотор эмэгтэйчүүд голлох үүрэг гүйцэтгэж байжээ.

11-р тасалгаанд хүний гарал-үүслийг үзүүлсэн бүдүүвч зүйлс байна. Энэ зүйлд одоо дэлхий дээр байгаа мичгиббон, орангутан, горилл, шимпанзейн үе дамжин хөгжсөн шатууд, хүн дүрст мич, Питекантроп, Синантроп, Гейдельбергийн хүний эрүү неандерталийн хүний толгойн яс, хүнд хамгийн ойрын төрөл болох крамонiony толгойн яс зэргийг дэс дараалан үзүүлсэн зураг байна. Хамгийн дээд талд эртний хүн дүрст мичнээс одоогийн цагаан, шар, хар арьстан үүссэнийг харуулжээ. Хүний гарал үүслийн схемийн дэргэд эртний хүн дүрст мич-питекантроп, Гейдель-бергийн хүний эрүү, Неандерталийн хүний толгойн баримал байна. Энэ бүдүүвчийн хоёр талаар тэр үеийн байгалийн байдал, ургамал амьтны гэрэл зураг, хөдөлмөрийн анхны чулуун зэвсгийн зураг өлгөжээ. Энэ тасалгааны хойт талын хананд хүй нэгдлийн үеийн хүмүүсийн амьдрал байдлыг харуулсан гар зураг, үүний доод талд Ф. Энгельс «Хүнийг хөдөлмөр бий болгожээ» гэсэн үг бичээстэй байна. Энэ хэсэгт эртний хүн ширүүн үрэлтийн аргаар гал гаргаж байгаа чулуун зэвсэг үйлдвэрлэн байгааг үзүүлсэн гар зургууд, мөн энд 100—40,000 жилийн тэртээх үед хүний хэрэглэж байсан дунд палеолитийн үеийн олон чулуун зэвсэг тавьжээ. Дээд талаар нь монгол орны ямар газраас олдсоныг тусгай таних тэмдгээр газрын зураг дээр харуулсан нь: Баруун гар талд шинэ чулуун

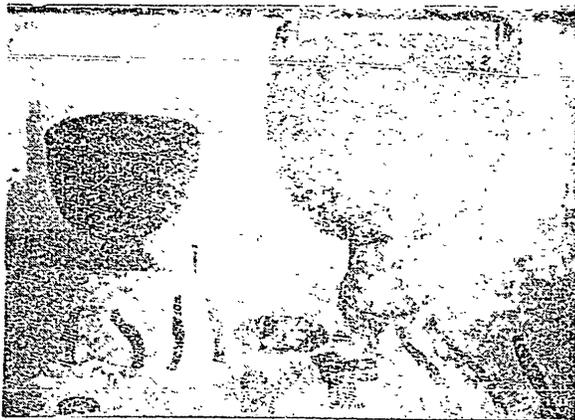
зэвсгийн үеийн материал, дээд талд нь эдгээр зэвсэг монголын хаанаас олдсоныг зураг дээр үзүүлсэн юм. Тасалгааны зүүн хэсэгт хүн төрөлхтний хөгжил улам ахиж гэр байшинтай болж, элдэв ваар савны зүйлүүдийг тусгай эргэх хүрдэн дээр хэв авч, зууханд шатааж хатуу болгодог үйлдвэр аажмаар үүсч гарсныг үзүүлсэн зураг, түүний дор эртний хүний түр орогнож байсан агуйн зураг, түүний үүдэнд задгай гал түлсэн харагдана. Чухам энэ багцаанд хэрэглэж байсан шинэ чулуун зэвсгийн олон дээж байна. Баруун гар талд чулуун зэвсгээс хүрэл зэвсэгт шилжихийн өмнө хийж байсан

Зураг 4 Шинэ чулуун зэвсгийн үеийн элдэв багаж зэвсгүүд монгол орны энд тэндээс олджээ.

нилээд сайжирсан чулуун зэвсгүүд, тухайлбал: Гар тээрэм, нухуур, нүдүүр зэрэг байна. Зур 4. Дээд талд нь хадан дээр гаргасан хээ, хуар, үүнд, хүний дүрс, арслан зааны дүрс байна. Эхний эрхт үеийн шинж тэмдэг болсон эмэгтэй хүний чулуун дүрсний зураг байна. Хамгийн дээд талд эртний хүн, чулуу, нүхэлж суугаа хүчир хөдөлмөрийг үзүүлсэн гар зураг хаджээ.

Тасалгааны баруун урд хананд хүрэл зэвсгийн үеийг харуулсан элдэв үзмэр байрлуулжээ. Том шилэн хоргонд хоёр чихтэй хүрэл тогоо, бусад хэд хэдэн хүрэл тогоо олон тооны хүрэл хутга, дамар, сүх, ойл, гоёл

Зураг 5. Хүрэл зэвсгийн үеийн эдлэлүүд: Тогоо, дамар, сүх хутга, ойл, гоёл чимэглэлийн зүйлүүд

60

чимэглэлийн хүрэл сүм, зэв зэрэг байна. Зур 5 мөн энэ хоргонд хүрэл зэвсгийн үетэй холбогдох дөрвөлжин булшнаас гарсан хүрэл зэв, хонх, хүзүүний чимэг зэрэг аар саар олбор байна. Дөрвөлжин булш монгол нутагт элбэгээс гадна Зөвлөлт Холбоот Улс, Хятад улсын хойт хэсэгт байдаг юм. Дөрвөлжин булшны олбор нь нэр, төрөл, чанар адил шахам байдаг тул хүй нэгдлийн байгууллын үеийн шинж чанарыг бүрэн хадгална. Мөн энэ үеийн холбогдох бугын чулууны зураг байна. Давхиж яваа буюу хэвтэж байгаа бугын дүрстэй. Уул дүрсийг хонхойлгон хийсэн буюу заримдаа товойлгон хийсэн байдаг. Уул хөшөөний дээд талд дугуй байдаг, энэ нар ч байж болох юм. Монгол орны зураг дээр хүрэл зэвсэг олдсон газрыг тэмдэглэжээ. Хоёр талд нь: Хүрлээр багаж зэвсэг хийж бангаа зэрлэг амьтнаас гэрийн тэжээвэр мал үүсч, улмаар мал аж ахуйтай болсныг харуулсан зураг байна. Хүнийг хамгийн түрүүнд дагаж, хүнтэй хамгийн тэргүүнд дассан амьтан нохой гэж үздэг юм. Хүрэл зэвсгийг хүн барагдалбал 10000—3000 жилийн өмнө хэрэглэж байжээ. Монголын хүрэл зэвсэг, зүүн Сибирь, хойт Хятадын нутгаас олдсон хүрэл зэвсгүүдтэй ихээхэн адил төсөөтэй байдаг юм.

Хүн улс

12 дугаар тасалгаа, энд 2000 гаруй жилийн өмнө оршин тогтож байсан хүн улсын эдний засаг, соёлын хөгжилтийг харуулсан эд материал, янз бүрийн үзмэрийн зүйл байна. Монголын өвөг дээдэс болох Хүн улсын үед ангит нийгэмлэгийн харьцаа аажмаар тогтож эхэлжээ. Овгийн байгуулал, аажмаар задран, Хүн улсын үеэс хөрөнгө чинээний ялгаа гарч ирсэн юм. Хүн улсын гол аж ахуй мал байжээ. Гэвч хүн улсын үед зарим хэсэг нь байшин барилга барьж тариа будаа тарьж, суурьшлалтай байдаг бөгөөд ихэнх нь бодит материала-

61

лаар батлагдаж байгаа юм. Хүн улс таван хушуу, мал, илжиг, луус үржүүлдэг байлаа. Оросын эрдэмтэн Козлов, хүн-улсын булшийг Төв аймгийн Батсүмбэр сумын нутаг Ноён, ууланд ухаж шинжилсэн юм. Хүн улсын үеийн материалыг Сэлэнгэ мөрний сав-тазар-ухалт явуулж олжээ. Сүүлийн үед Монголын археологч Доржсүрэн зэрэг хүмүүс, хүн-улсын холбогдолтой материал их хэмжээгээр олж, Хүн улсын эдийн засаг, соёл ямар байсныг ерөнхийд нь гаргаж, хүн улсын тухай судлахад олон төрлийн тулгуур бичгүүд, ялангуяа Хятадын эх бичгүүд маш их тус үзүүлдэг юм. Хүн улсын түүхтэй холбогдох зүйлүүдийн заримыг дурдахад Ноён уулын булшнаас гарсан авсны мод, энэ нь хар мод бололтой бөгөөд энэ авсны модыг ажиглахад энэ үед хөрөө байгаагүй тул уул авсыг сүхээр цавчиж хийсэн маягтай юм. Уул булшнаас гарсан Хятад торго, түүн дээр эвэр угалз нэмж оёсон, булшнаас гарсан чиймаажинтай аяга хосгүй ховор чухал зүйл бөгөөд эртний Хятадын Хань улсын үетэй холбогдох юм. Хүн улсын үед төмөр ашиглах болж, төмрөөр элдэв багаж, зэвсэг үйлдэх болжээ. Энд төмрөөр хийсэн олон төрлийн эд өлгийн зүйл тавнастай. Үүнд төмөр дог, хазаарын амгаа, эмээлийн оломы арал, хэл зэрэг болно. Мөн хаш чулуу алтан чимэглэлийн зүйл их олдсоныг энд тавьжээ. Тэр үеийн хүмүүсийн дээл хувцасны хэв маягийг үзүүлсэн гар зураг бий. Ноён уулын булшнаас гарсан хүн, малын яс, хүний үс зэрэг зүйлүүд байна. Эртний монголчууд эрэгтэй, эмэгтэйгүй урт үстэй улс байсан бөгөөд уй гашуудлын тэмдэг болгож үсээ хяргаж, нас барсан хүний авсанд тавьсан байж болох юм. Хүн улс тариа тарьж байсан баримт бий, тариа будааны дээж, тариа будаа хийж байсан том ваарууд байна. Хүн улсын үед хот суурин газрууд олон байжээ. Археологч Пэрэнлээ, хүн улсын үеийн хотын үлдэгдэл Гуа дов, дөрвөлжин газар зэргийг ухаж

шинжлэн үзэж, уул барилгын материалуудыг цуглуулсан юм. Тэр үеийн барилгын материал, амьтны дүрс, хээ угалзтай ширмэл ширдэг бий. Энэ ширдгийн хагас нь Ленинградын Эрмитаж музейд бий.

МОНГОЛ НУТАГ ДЭЭР ОРШИЖ БАЙСАН ЭРТНИЙ УЛСУУД

13-р тасалгаа.

Хүн улсын дараагаар монгол нутаг дээр олон тооны аймгийн холбоо оршин тогтож байлаа. Үүнд: манай эртний өмнөх 2 дугаар зууны үед Сянь-би аймгийн холбоо үүсчээ. Сянь-бийн гол аж ахуй нь мал, тариа байв. Мал голлох чанартай, тариа туслах чанартай, мөн ан гөрөө хийдэг байжээ. Төмрийн хүдэр ашиглан элдэв зэр зэвсэг, алтаар гоёл, чимэг хийдэг байлаа.

Сянь-би улсын дараагаар 4—5 дугаар зууны үед Жүжан улс мандав. Гол нь малын ажилтай байлаа. Ан гөрөө хийдэг байсан юм. Музейд Сянь-би, Жүжаны эзэмшиж байсан газрын зураг байна.

6—8 дугаар зууны үед монгол нутаг дээр Тюрк улс оршин тогтож байлаа. 13 дугаар тасалгааны хойт хананд Тюркийн түүхтэй холбогдох янз бүрийн материал тавьжээ. Тюркийн түүхийн холбогдох материалыг нилээд сайн судалсан. Тюрк улс, мал аж ахуй, тариа эрхэлдэг байсан ажээ. Тюркчүүд алт, мөнгө, төмрөөр янз бүрийн гоёл чимэглэлийн зүйлүүдийг хийдэг уран дархчууд олонтой байлаа. 6-8 дугаар зууны үеийн Тюрк улсын эзэлж байсан газрын зураг Тюркийн билэг, хааны бичигт хөшөөний зураг. Энэ хөшөө Орхоны хөшөө Цайдамд байдаг юм. Тюркийн үеийн дов булшнаас гарсан элдэв эд мөнгөлөгийн зүйлүүд үүнд: Ваар савны хагархай, сумны зэв, андсны хушуу, чулууг засах, чулууны дээр

сийдэхдээ чадмаг байсан нь жанжин Чойрбоос авчирсан бичигтэй хөшөө, мэргэн Тоньюкүк сайдын бичигт хөшөөний зураг, зэрэг сонирхолтой зүйлүүд байдаг юм. 1957 онд мэргэн Тоньюкүкийн хөшөөнөөс түүний хазаар хударганы маш их шинжирлт олдсон байна. Энэ хөшөө «Налайхын орчим бий юм». Тюрк бичгийг оросын эрдэмтэн Радлов, Ядренцев нар уншжээ. 13 дугаар тасалгааны зүүн хананд 8 дугаар зууны үед байсан уйгар улсын холбогдох материалуудыг байгуулжээ. Уйгарын газрын зураг, дор нь уйгарын бичигт хөшөөний зураг. Энэ хөшөө Булган аймгийн Могой шинэ ус гэдэг газар байжээ. Үүний бичгийг финляндын эрдэмтэн Рамстет уншжээ. Мөн Уйгарын хадан дээр бичсэн бичиг Турфанаас олдсон уйгар дармал бичиг, Уйгарын хар балгасны зураг тавьжээ.

«Хар балгас Орхоны хөвөөнд бий юм».

Уйгарын булшнаас гарсан элдэв вазар, савны хагархай, төмөр эдлэл их сонин чухал үзэмэр юм. Уйгарын бичгээс монголын хуучин бичгийг авчээ. Уйгар мал голлон маллах, мөн тариа тарьдаг улс байсан бөгөөд уран дархан нилээд хөгжиж байжээ.

13 дугаар тасалгааны зүүн урд хананд Хиргиз улсын нутгийн зураг дор нь Хиргис баатрын зураг, түүнээс гарсан элдэв материал байна. Эдгээрийн дотроос цэргийн хуяг тасархай, хазаарын амгаа, эмээлийн хөнгөн маягийн хавирган дөрөө, Хиргизийн түүхэнд холбогдох материалыг Зөвлөлтийн эрдэмтэн археологч С. В. Киселев нилээд судалсан юм. Хиргисийн гол аж ахуй, мал байсан бөгөөд тариа их тарьдаг байв. Үүний баримт андсны төмөр хушуу хатуу юм. Хиргизүүд алт, мөнгөөр эдлэл хийдэг г.р.ын уран дархан их хөгжсөн байв. Хиргизийн нийгмийн байдал ямар байсан бэ? Овгийн байгуулал задран эвдэж, феодальн нутгит улсын шинж чанар бүрэлдэж байсан байна. 10 дугаар зууны эхээр Азид

Хядааны үеийн Хиргиз улсууд бий болсны дотор Хядан улс гарлаа. Энэ үеэс эхлэн Хиргиз улс өөрийн ноёрхлоо аажмаар алджээ.

13 дугаар тасалгааны урд хана, баруун хананд 10 11-р зууны үед байсан Хяданы түүхтэй холбогдох олон янзын материал байна. Энэ үед үүссэн Хядан бол, төв Азийн том хүчирхэг улсын нэг болжээ. Хяданы гол аж ахуй мал байлаа. Эхэн үед газар тариалан туслах чанартай байгаад сүүлдээ улам хөгжин, аж ахуйд гоцлох үүрэг гүйцэтгэх болж байжээ. Мөн гарын уран дархан, худалдаа арилжаа хөгжиж байжээ. Хядан оршин тогтож байсан газрын зураг, Хяданы үеийн бичиг дурсгалын зүйлүүд үзмэрт байна. Хяданы үеийн Дзон хааны эмэгнэлийн үг гэдгийг монгол дээр орчуулан тавьжээ. Тасалгааны дунд Хяданы үеийн барилгын материалуудыг үзүүлжээ. Монголын археологчид Хяданы үеийн хот, суурингийн ор, буур, туйрыг сүүлийн жилүүдэд малтаж шинжилж байгаа юм. Тасалгааны баруун хананд Хяданы үед байгуулсан цэргийн өндөр цамхгийн зураг байна. Энэ цамхгийг 1000 шахам жилийн өмнө барьсан бөгөөд үүнийг монголчууд Хэрлэн Бар-хот-гэж нэрлэсэн юм. Энэ цамхаг одоогийн Чойбалсан аймгийн нутагт Хэрлэн мөрний хойт хөвөөнд бий. Уул цамхаг 27 м өндөр, дотроо 7 давхартай, Хяданы үеийн энэ цамхгийн дэвсгэр зураг, Хэнтэй аймгийн Мөрөн сумын нутагт Хяданы үеийн зүүн, баруун хэрмээс олдсон олон янзын материал, үзмэр болгон тавьжээ. Энд нь, тээрийн чулуу, төмөр эдлэл, багаж зэвсэг, малын яс, шавар ваарын хагархай, монгол амуу, гурил зэрэг болит олборууд байна. Хядан улсад зах зэргэлдээ байсан хятадын феодалын улс хүчтэй нөлөөлж байжээ. Хяданы үед хот, нийслэл байгуулж байсан баримтууд 10 дугаар зууны үед Хойт Хядадын нутгийг хятад эзлэн авсан юм. Гэтэл Хятадын зүүн хойт хэсэгт зөрчил

маш их хүчтэй болж, 11 дүгээр зууны үед хядан улсыг мөхөөхөд хүргэжээ. Хятад нь Хятадын соёлын нөлөөн дор хөгжсөн соёлтой байжээ. Хядан сургууль, өөртөө бичигтэй. Тэр бичгээр зохиол, ном бичдэг байжээ. Хятаны үед гарын уран дархан хөгжиж, гоёл чимэглэлийн зүйл их хийдэг байжээ.

13-р зууны үеийн Монгол

14 дүгээр тасалгаа

Энэ тасалгаанд 13 дугаар зууны үеийн монголын нийгэм, эдийн засаг, соёлын хөгжилд холбогдолтой янз бүрийн биеэнт зүйлс, баримтыг харуулжээ.

11 дүгээр зууны эцэс, 12 дугаар зуун дуустал монголын олон овог аймаг бутархай байж 13 дугаар зууны үеэс монголын олон овог аймаг нэгдэн улс төр байгуулан тогтнож, маш их хөгжжээ. Тэр үе хүртэл монголчууд салангад аймаг байжээ. Том аймаг тус бүрдээ жолоодогч хаантай, нүүдлийн мал аж ахуйг эрхэлж, 12 дугаар зууны эцсээр феодалын үйлдвэрлэлийн аргын хөгжлийн анхны шатанд хүрсэн байжээ. Энэ тасалгааны зүүн талын хананд «Монгол аймгууд» гэсэн зургийг шилтэй жаазан дотор тавьжээ. Энэ зургаар 13 дугаар зууны үед мал аж ахуйтай монголын нүүдэлчин ямар аймаг, улс хаагуур нутагладаг байсныг тодорхой харуулжээ. Тэгээд олон аймгуудын дотроос нөлөөтэй томоохон аймаг нь Хэрэйд, Найман, Мэргид байсан бөгөөд энэ аймгууд нь бусад аймгуудын хамт Хятадын цагаан хэрмээс байгал нуур хүртэл уудам их газар нутгийг эзлэн оршиж байсан юм. Энэ зургийн хоёр хажууд 12 дугаар зууны эцэс, 13 дугаар зууны эхээр монголчууд эсгий гэрт сууж амьдарч, нүүхдээ гэрээ асар том модон тэрэг дээр барьж нүүж байгаа, хүрээлэн нүүж байсныг

харуулсан түүхийн баримтад зургийг тавьсан байна. Хүрээлэн нүүх гэдэг бол 8—9 буман мянгаад өрх хамтран нүүж, буухдаа овгийн жолоодогчийг олон нүүдэлчдийн дунд буулгаж дайсны довтолгооноос хамгаалдаг байсныг хэлж байгаа юм. Энэ зургийг харахад 12—13 дугаар зууны үеийн монголд овгийн байгууллын уламжлалын үлдэгдэл их байсан юм байна гэдэг нь тодорхой сэтгэгдэл төрүүлнэ. Мөн тасалгааны хананд Тимуужин, Чингис хаан, түүний 3-р хүү Өгөөдий хааны гэрэл зургийг хаджээ. Эдгээрийн зургийг уг нь түүхийн баримтыг үндэслэж уран зураач Ядамсүрэн зурсныг, гэрэл рагчин Гомбожав гэрэл зурагт буулгажээ. Баруун тазулын хананд 13 дугаар зууны үеийн монголчууд мал аж ахуйтай нүүдэлчин байсан байдал Ижил мөрний хавьд монголчууд үхэр тэргээр нүүж явсныг харуулсан түүхийн баримтад гэрэл зургуудыг байгуулсан байна.

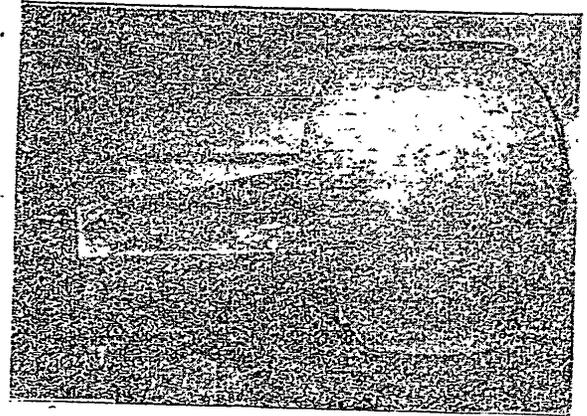
Хар хоринны нүүрний хэсэгт маш уран сайхан хийлтэй мөнгөн модны усан оргилын зургийг тавьсан байна. Энэ оргил Ази, Европын эртний барилгын маяг хийцээр алт, мөнгө зэрэг үнэт зүйлээр чимэглэн хийсэн байжээ. Үүний зургийг Францын жиугуучин Вилгелем Рубрук ижил номноос, гэрэл зурагчин Гомбожав гэрэл зурагт тодруулан буулгажээ.

13 дугаар зууны үеийн тэр оргил нь 4 зүйлийн тансаг амтат шингэн идээг гаргадаг «лууны толгой» хэлбэртэй цорго, түүний дээд талд бишгүүр барьсан эмэгтэй хүнийг дүрслэн хийж, ургаа модон дээр байрлуулсан байдал харагдана. Их ёслолын үед түүнээс айраг, бал сархад, дарс дөрвөн зүйлийг хоёрөгдөн гаргаж хуримладаг байжээ.

12—13 дугаар зууны үеийн монголын бөөгийн мөргөлдөөн өмсгөл, хэрэгтэл, хэнгэрэг, цохир бусад эдлэл тавьжээ. 1948—1949 онд Зөвлөлтийн эрдэмтэн С.В.Киселев, монголын археологч Пэрэнлэй гарын шинжилгээ

ний анги, 700 гаруй жилийн өмнө байсан Хар хорин хотын ор мөрийг малтаж шинжлэхэд олдсон эд материалыг шилтэй тавиуранд дэлгэн харуулжээ. Хар хорин хот их хэмжээний дэвсгэр газар эзэлсэн уран гоё хийцтэй ордон, харштай, тухайн үедээ ихээхэн хөл хөдөлгөөнтэй сайхан хот байжээ. Хар-хорин хотыг 1220-1236 он хүртэлх хугацаанд байгуулсан юм. 13 дугаар зууны үеийн түүх судлалд онцгой ач холбогдолтой нилээд эдлэл энд байна. Эртний хятад хийцтэй том жижиг янз бүрийн шаазан аяга, таваг, сав суулгын зүйл Перс (Иран) улсын хийцтэй пял таваг, эртний орос хийцтэй шавар таваг бусад эдлэлүүд бий, бас худалдаачдын хэрэгсэл байсан эртний Хятад зоос (Хар-хориноос хэдэн зуугаад олдсон), жингийн ширмэн туухай, төмөр анжис зэв гнл-бэр үзмэрийн баримт зүйлүүд 13 дугаар зууны үеийн монголын нийслэл Хар-хорин хот тэр үедээ монгол улсын эдийн засаг, соёл боловсрол, гар урлал, худалдаа тээвэр, улс төрийн төв хот байсан нь үзтэл илэрхий. Хар хорин хот бол Европ, Ази тивийн хоорон дахь худалдааны том төв хот байжээ. Энэ тасалгаанд Хар хориноос олдсон янз бүрийн төмөр эдлэл 13 дугаар зууны үеийн монголын түүх судлалд чухал ач холбогдолтой юм. 700 гаруй жилийн өмнө монголын уран дархчууд, хөдөлмөрч хүмүүсийн уран бүтээл, монгол хүмүүсийн эдэлж хэрэглэж байсан үйлний хайч, алх, зээтүү, анжисны хушуу, төмөр хайлаад хутгадаг шанаганы толгой, тэрэгний маш том ширмэн цөн, дөш, ваар зураг 6 зэрэг мал тарналангийн аж ахуй, цэргийн зэр зэвсэгт холбогдолтой төмөр эдлэлийг шилтэй тавиуруудад нандигнаан тавьжээ. Эдгээр төмөр эдлэлийг Хар хорин хотын дархны газар хийж байсан бололтой. Хар-хоринд төмрийн буюу уран дархны үйлдвэр байсан гэдгийг 1945-49 оны археологийн малталгаа нотолжээ.

68

ЗУРАГ 6. 13-р зууны үеийн ваар, асар том хэмжээний ширмэн цөн, төмөр дөш.

12 дугаар зууны эцэс 13 дугаар зууны эхээр үйлдвэрлэх хүчний хөгжлийн үр дүнд феодалын улс үүссэн нь бичиг зохиолын үүсэн хөгжих нөхцөлтэй болжээ. 13 дугаар зууны үеийн монголын түүх судлалд маш чухал холбогдолтой «Алтан дэвтэр», «Нүүн товчоо», «Цагаан түүх» зэрэг бусад зохиолууд бандаг билээ. Арьч улс үндэстэн бүр эртнээс уламжлалсаар ирсэн гол сав ан бичигт дурсгалууд бандгийн адил манай монголын эртний гайхамшигт санхан зохиолын нэг бол монголын нүүн товчоо юм. Нүүн товчоонд үлгэр домог, шүлэг, дуу, үгүүллэг, түүх, уран зохиолын алины ч эх үүсвэр бий

69

гэж эрдэмтэн нар үздэг билээ. 13 дугаар зуунаас өмнө бичиг зохиол байсан боловч үрэгджээ. Энэ тасалгааны зүүн, баруун өнгийг хананд 13 дугаар зууны үеийн монголын түүх судлалд чухал холбогдолтой бичигт 2 хөшөөний гэрэл зураг, Өгөөдийн хүү Гүйюг хаанаас 1246 онд Европ дахины Пап ламд явуулсан бичгийн тамганы бичгийн хуулбарыг тавьсан байна. Бичигт хөшөөний нэг нь Чингисийн ач хүү Есунхэйн хөшөө юм. Энэ хөшөөг 1226 оны үед өргөн мөрний хөвөөнд босгосон байжээ. 1219—1225 онд монголчууд сартуултай байлдаж дийлсэн учир, тэр ялалтаа тэмдэглэж, эрийн гурван наадам хийж байгаад Есунхэй, 335 алд зайтай газарт харваж оносныг хосгүй явдал боллоо гэж түүхэнд дурсгал болгож хөшөө болгосон түүхтэй байна. Нөгөө нь Мөнх хаанд зориулж босгосон хятад, монгол үсэг сийлсэн чулуун хөшөө юм. Тэр хөшөөнд Мөнх хаан түмэн насалтугай... гэж монголын хуучин үсгээр бичээстэй байгаа нь харагдана. Мөнх хааныг 1259 онд нас барахын өмнө 1257 онд урт удаан наслахыг ерөөн энэ хөшөө босгожээ. Уг хөшөөг одоогийн Хөвсгөл аймгийн нутаг, Дэлгэр мөрний хөвөө, Дэлгэр хаан уулын өвөрт байсныг одоо улсын төв музей авч ирээд байж байна. Энэ тасалгаанд тавьсан 13 дугаар зууны үеийн монголын түүхэнд холбогдох түүхт дурсгалын тойрним бична

14-17-р зууны үеийн Монгол

15 дугаар тасалгаа

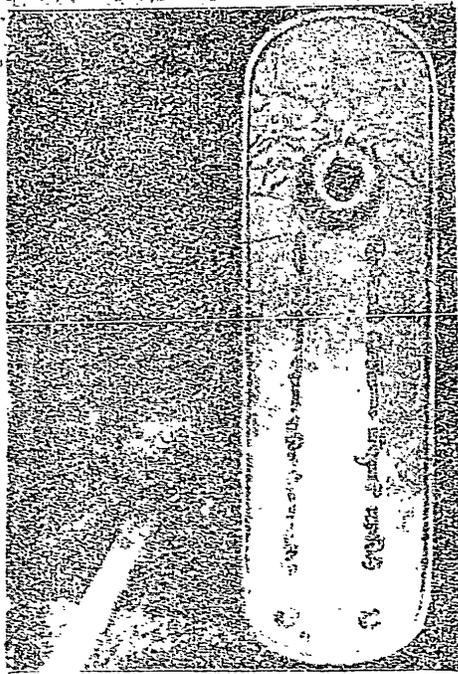
Энэ тасалгаанд 14-17-р зууны үеийн монголын түүхт дурсгалын баримт материалыг харуулжээ.

Тасалгаанд сүмийн зүүн талын хананд Юань улс (1279-1368) онд сүмийн цэргийн зураг харагдана.

Тулайн хүү Мөнх хааны үеэс эхлэн өмнөт хятадыг эзлэн авах дайн хийж байсныг Мөнхийн дүү, Хувилай хаан ширээнд суугаад Хятадыг эзлэх дайныг мөн үргэлжлүүлэн хийж 1279 оны үед Хятад орныг бүрэн эзэлсэн байжээ. Хувилай хаан 1271 онд өөрийнхөө улсыг их Юань гэж Хятадаар нэрлэгдсэн нь «Эхлэлт» гэсэн утгатай үг билээ.

Өмнөт Хятадыг эзэлсний дараа Солонгос, Япон, Ява арал зэрэг дорно дахины нилээд улс орныг байлдан эзлэх бодлогыг явуулжээ. Юань улсын газрын зургийн доод талд шилтэй тавиурт Хувилай хааны үеийн цэргийн хүрэл тамга дөрвөн ширхэг, зугтамал хүрэл мөнгөн зур 8 пайз, худалдааны хэрэгсэл болж байсан зоос зэрэг түүхийн маш ховор дурсгалт зүйлийг тавьжээ. Энэхүү явах мянганы дөрвөн тамга бол дэлхий дээр манайхаас өөр улсад байхгүй түүхэн дурсгалт ховор баримт мөн. Тэр үед дөрвөлжин үсэгтэй пайз бичиг ч байсан, тийм пайзны зураг хананд хадаастай байна. Хүрэл тамганы хамт 1845 оны үед Днепер мөрний хавнас олдсон унгар бичигтэй мөнгөн пайз тавьжээ. Эдгээр пайзыг гадаад дотоодод албан хэргээр явагч бүрэн эрхт төлөөлөгчдөд өгдөг ажээ. Зүүн талын хананд их Юань улсын хамгийн сүүлчийн хаан байсан тогооч Төмөр хаан Хятадад төрөө алдаж, Хятадаас хөөгдөж ирсэндээ гацуудаа хэлсэн эмэгнэлийн үгийн хэсгийг шилтэй жаазанд тавьжээ. Монголын их Юань улс 190 шахам жил тогтнож байгаад 1368 онд унажээ. Энэ тасалгааны зүүн талын урд, хойт талд 14-15 дугаар зууны үеийн монголын хөө хуяг, нум, сүмтэн жирийн цэрэг, цэргийн даргын бүрэн хувцсыг босгож тавьжээ.

Энэ нь монголчууд эрт дээр үеэс эхлэн ан агнах, дайн хийхдээ нум, сүм хэрэглэж байсны чухал баримт мөн. Тэр үед айл, өрх, хүн бүр тогтоосон тоотой нум, сүм бүрэн байлгаж, хийж чаддаг байх ёстой байсны

Дугаар 7 14-р зууны үеийн цутгавал хүрэл найз, Уйгаржин монгол бичигтэй мөнгөн найз.

гадна нум сум өвч хуягийг үйлдвэрлэн хийдэг, ууруудыг ноёны дэргэд байлгаж байжээ. Тасалгааны голын хэсэгт 14 дүгээр зууны үеийн зургаан чихт том ширмэн тогоо, монголын хожуу үеийн уран дархчуудын гар бүтээл болох угалзтай, найман тогтогой том тулга тавьжээ. Энэ тулгыг 1955 онд Баянхонгор аймгийн нутгаас олжээ. Тасалгааны хойт хананд Түмэдийн алтан хаанаас Мин Улсын хаанд явуулсан бичгийн хуулбарыг тавьжээ. 17 дугаар зууны үед халхын өндөр гэгээний гангаар давтаж хийсэн тогоо, шүүр, шанага зэргийг тавьжээ. Эдгээр нь 17 дугаар зууны үед монголын урчууд хүрэл, алт, мөнгөөр янз бүрийн эдлэл цутгах урлагийг ихээхэн хөгжүүлж байсныг харуулжээ.

Тасалгааны баруун урд талын хананд 16 дугаар зууны үеийн сүүлийн хагаст амьдарч байсан Цогт тайжийн чулууны бичгийн хуулбар, өндөр гэгээний зохиосон соёмбо бичиг, монголын тод бичиг, 14 дүгээр зууны үед Пагва ламын зохиосон монголын дөрвөлжин бичгийн дурсгалт зүйлүүд, тасалгааны баруун хэсэгт уран барималчин Гүрдоржийн уран бүтээл, Цогт тайжийн ордон загварыг тавьжээ. Энэ нь монголын эртний барилгын уламжлалт нандин хэлбэр хийцийг үзүүлжээ. Тасалгааны хойт талын хананд феодалын бутралын үеийн улсын байрлалыг харуулсан зураг дэлгээтэй байна. 14 - 17 дугаар зууны үеийн монголын нийгмийн онцлог бол нэгдсэн засаг байсангүй, эрм үет байсан боловч удаан тогтож чадаагүй байжээ.

Феодалын биеэ тээсэн олох ялалтын бутархай улсууд нь өөр хоорондоо дагд талын хийгээд эрм засаг, соёл аж ахуйгаа сунтгэн бүсгүйн засагаас нэгдмэл нягтралгүй байсан учраас мөнх мөрдөгч эрх хүчин хөгжлийг саатуулсан учраас

Монгол, манжийн захиргаанд орсон үе

16 дугаар зууны эхээр зүүн хойт Хятадын нутагт оршин суугч хамниган нэртэй олон хэсэг жижиг улсуудад мал өсгөх, тариа тарих, ан агнах зэргээр гол амьдрал болгон феодалын үйлдвэрлэлийн аргад шилжихийн анхны шатанд байжээ. Аймгийн жолоодогч нар нь ноёрхлын төлөө билчээрийн газар, ан агнах газар, худалдаа хийх сайн нөхцөлийн төлөө өөр хоорондоо үргэлж тэмцэлдэн, хүч султай аймгуудыг эзлэн авч, Хятадтай янз бүрийн үр тариа, малын түүхий эдээр худалдаа хийхийг онц их хүсдэг байжээ. Хамнигын аймгуудын гол төв нь Мүгдэнгээс 135 км зайтай Хэту-Аль гэдэг газар байжээ. 1575 онд Нурхач баатар жапжин ноён болж Хятад орох худалдааны дайран орох замыг ашиглан 60 гаруй жижиг аймгийг удаа дараалан эзлэн, өөрийн захиргаанд нэгтгэн 1616 онд Манжийн их хаан болж зэвсгийн талаар хүчирхийлж оёр хавийн хүч султай, тархай бутархай улсуудыг ашиглан цэргийн хүчээр Солонгос, Монгол, Хятад мөнхийн Азийн нилээд улсууд руу өнгөлзөж ирэв. Үүнийг биелүүлэхийн тулд, хамнигын ойр газар нутгийн хувьд тохиромжтой, Солонгос руу 1618 онд довтлон орсонор манжийн булаан эзлэх үе эхэлжээ. Үүний дараагийн ээлжид монголчуудыг эзлэн авахаар төлөвлөжээ.

Энэ төлөвлөгөө нь монголын ноёдын эрх ямбанд харцлаха, ард олны хувьд юу ч оногдохгүй тул манжийн эсрэг ширүүн тэмцэл хийх нь зүйн шаардлага байжээ. Ийм ч учраас 150 жил дайн дажин, зарим үед хээл, хахууль, зарим үед зэвсгийн хүч, шарыншашны сүрдүүлэг зэрэг аргыг хэрэглэн авчээ. 17 дугаар зууны эхний 10-20 жилд өвөр монголын ноёд, улсыг байлдан дагуулж байхад, манжийн эсрэг Цахарын Лигдэн хаан шийдвэртэй тэмцэл хийсэн (1604-1634 он) хүртэл төр

барьж тусгаар тогтносон монгол улс байгуулахыг чармайсан боловч гадаад дотоодын давуу хүчинд аргагүй 1634 онд дарагдсан тул Өвөр монголын олонхи ноёд Манжийн талд урван орсон тул Цахарын хаант улсыг бутрааж, хэсэг хэсэг муж болгон тараан, манжийн хаан өөрийн талд орсон ноёдод шагнал болгон шилжүүлснээр буюу 1636 онд амбан хаан бүх өвөр монголын хаан болсноороо манжаас монголыг эзлэх анхдугаар үе төгсөх юм. Манжийн булаан эзлэгчид өвөр монголыг тасдан авч, тарчлаан зовоож байхад, Ойрд, Халх ноёд нь нийтийн дайсныг даралцах явдалд тусалцахын оронд хувна бодож суусан нь харамсалтай. Харин Цогт тайж Лигдинтэй холбоотой тэмцэн боловч амжилт олсонгүй. Манж ар монголыг булаалдан дагуулахын тулд баруун монгол, Халхын ноёдын хооронд нь эвдрэлцүүлэн байлдуулснаас 1688 онд халхын ноёд ялагдаж өндөр гэгээн өөрийн эцэг Гомбодорж нар тэргүүтэй шар, хар феодалууд 1691 онд Долнуур хотод манжийн Энх Амгалан хаанд эх орноо худалдсанаар Манжаас монголыг эзлэх хоёрдугаар үе төгссөн бөгөөд монголын ихэнх хэсгийг өөрийн талд авсан боловч баруун монгол тусгаар нэртэй тул баруун монголыг байлдан дагуулах нь амни чухал шаардлага байснаас 1696 онд Галдан Бошготыг манжид бут цохигдон манжийн дарлалд бүрмөсөн орсноос монголын ард түмний амьдрал хөгжил 220 гаруй жил саатагдаж иржээ. Манжийн хатуу ширүүн дарлал нь монголчуудыг тэмцэх зорилгыг улам бадруулснаар манж, дотоодын шар, хар феодалуудын дарлалыг бут ниргэхэд хувьсгалжуулжээ. Манжийн үеийг үзүүлсэн үзмэрт тавигдсан зүйлийг нэрлэвэл

Нэгдүгээр тасалгаанд

1. Манжийн дайчин улсаас, өөрийн орон ба эзэлсэн зах хялгаарын орнуудад дагаж шийтгүүлэх дайчин улсын хууль, зүйлийн бичиг, дайчин улсын шүүх цаазын бичгийг тавьсан.

2. Манжид эзлэгдэхийн үеийн монгол орны газрын зураг, үүнд халх 7 хушуу баруун монголын хамт байна. Эдгээр халх 7 хушуу нь 15 дугаар зууны үед Зилар Хун тайж өөрийн бүх эзэлж байсан газар орныг өөрийн 7 хүүдээ хувааж өгснөөр халх 7 хушуу үүсчээ. 1654 онд халх 8 хушуу болгож, эдгээр 7 хушуу нь 18-р зууны үед Түшээт хаан, Цэцэн хаан, Засагт хаан, Сайн ноён хаан гэж 4 аймаг болгож халх 8 хушууг 76 хушуунд хувааж 19-р зууны үед 86 засаг хушуу болгожээ.

Монголыг дотор нь зохион байгуулалтын талаар бутаргаж монголын ард түмний нэгдсэн тэмцлийг саатуулах болгожээ.

3. Манжийн үеийн засаг, захиргааны зохион байгуулалтыг харуулсан бүдүүвч зургийг хананд хаджээ. Үүнд: Манжийн хуулиар засаг, захиргааны хамгийн дээд эрхийг барих газар нь манжийн эзэн хаан байсан, түүний дараа гадаад монголын төрийг засах явдлын яам гэж байжээ.

Энэ яам нь Манжид эзлэгдсэн зах хялгаарын орнуудыг шууд гарга барьж байсан. Монголт Манжийн төрийн хамгийн том газар гэвэл Улиастайн жанжин байсан бөгөөд тэр нь цэргийн дарангуйлан захирах захиргаа байжээ. Манжийн хуулиар иривтгэгч, ноёд ар авал хүмүүсийг энэ гүнзэгтэн Улиастайн жанжны 1 төлөөлөгч нь Ховдын сийд энэ нь дүрвэд 2 аймаг Алтайн Урианхай бусад ховын хягагч газаруудыг хамарна. Нөгөө нь дүрвэд сийд энэ нь Халхын түшээт хаан, Цэцэн

хайрцаг, цэргийн доторхи цэргийн албыг гардан хариуцна. Сайн ноён хаан, Богдын шавийн хэргийг эрхэлнэ, Сайн ноён хаан, Засагт хаан хоёр аймгийг Улиастайн жанжин өөрөө захирна. Халх 4 аймаг, Дүрвэд хоёр аймаг нь тус бүрдээ чуулган даргатай, энэ нь хушуу шавийн засаг захиргааны талаар захирах өртөөний алба, янз бүрийн албан татвар, зарга шийтгэх зэрэг бусад бүх асуудлыг хариуцах ба мөн аймгийн жанжин нь аймгийн доторхи цэргийн албыг гардан хариуцна.

1696 онд манжийн Энх Амгалан хаан, Галдан бошготыг Хэнтий аймгийн Тооно ууланд ялаад, хэлсэн үгийг чулуун дээр бичсэн чулуун хөшөө, мөн үгийг одоогийн монгол аялгуунд хөрвүүлснийг шилтэй гуунд хийж тавьжээ. Түүний баруун гар талын хананд 1689 онд Энх Амгалан хааны хэлсэн үгийг жаазтай тавьжээ. Баруун талын хананд манжаас монголын ард түмнээс өртөө харуулын зардалд авч байсан малыг он дараалан үзүүлэхийн хамт, монгол нутаг дээр манжийн өртөө харуул байсан газрын зураг дээр тусгай тэмдгээр үзүүлжээ. 16-р тасалгаанд: Зүүн хойт талын буланд манжийн цэргийн жад, сэлэм, цэргийн тамганы хайрцаг, ачдаг эмээлийн хамт шилэн хоргонд тавьжээ. Тасалгааны хойт талын хананд манжийн үеийн түшмэдийн ямбаны хувцас «Ханчин» гутал хамт шилэн хоргонд байрлуулжээ. Тасалгааны баруун хойт талын буланд нь манжийн цэргийн төөнүүр буу байна.

Манжийн үед монголчууд төмөр хэрэглэх явдал хорьтой тул монгол цэргүүдэд тэр болгон буу байсангүй. Баруун талын хананд нь манжийн үеийн 9 эрүүгийн зарим зүйлийг шилэн хоргонд байрлуулжээ. Үүнд: цаазын хар танхур, цоохай, банз, гарын гав, хөлийн тусгай модон дөнгө, дөрвөн нүхт наян жин зэрэг биет материалыг дэлгэн харуулсны гадна, манжийн цэргийн ухрах, тавинх дөхионы харанга, бөмбөр тусгай модон сүүрэн дээр тавьжээ. Манжийн төрийн туг, далбаа, тө-

рийн хаадын гэрэл зураг зэрэг сонирхолтой зүйлүүдийг шилэн хоргонд байрлуулжээ. Мөн тасалгааны зүүн урд талд нь манжийн хаанаас монголын ноёдыг үет залгамжлуулан томилсон жуух бичиг, хилийн харуулын модон тэмдэг, монгол ноёдын тамга зэргийг шилэн хоргонд байрлуулжээ. Манжийн хаанаас монголыг шулан дээрэмдэхдээ өөрийнх нь хар шар феодалуудаар дамжуулан мөлжиж байгааг харуулсан тосон будгийн зураг зэргийг тавьжээ.

Гуравдугаар тасалгаа

1. Манжаас монголын ард түмнийг үзэл суртал, улс төрийн талаар номготгож байхын тулд гол зэвсгээ хийж ашигласан шарын шашны хэрэглэлүүд болох бүрэн хувцастай чойжин, лүйжингийн дамар, жижиг хонх, дамар, гандан, гэгсгүйн бэрээ, сангийн том жижиг бойпор, дун, цан, сэлэн, ясан гандан, цордон бүрээ, хүрд зэрэг зүйлүүдээс гадна монгол оронд том жижиг сүм хийд 860-аад, түүнд сууж ямар ч ажил хөдөлмөргүй байсан 113.000 лам нар байжээ.

2. Монголд нэвтэрч байсан гадаадын хөрөнгөтөн орнуудын мөнгөн тэмдэгт зоос, мөнгө бий. Үүнд: хаант Орос, Франц, Итали, Япон, Хятад, Румын зэрэг орнууд болно.

3. Манжийн үеийн бичиг үсэг, түүхийн холбогдолтой номууд болох Эрдэнийн эрх, түүнийг 1842 онд түнээт хаан аймгийн гүнбэл Балдоржийн хушууны Галдан туслагч зохиосон. Үүнд: 15 дугаар зууны үеэс 19 дүгээр зууны дунд хүртэл хамарсан монголын түүхийн баримт бичгийг амтгэжээ.

4. Алтан товч, үүнийг 18 дугаар зууны үед Лувсандан гэгч зохиосон. Үүнд 13 дугаар зууны эхэн үеэс 18 дугаар зуун хүртэлх үеийг хамарчээ.

5. Болор толь, мөн монголын түүхийн холбогдолтой бөгөөд 18 дугаар зууны үед зохиосон үүнийг анх зохиосон хүн тодорхойгүй.

6. Гэсэрийн тууж.

7. Дандар Лхарамбын монгол хэлний зүй, энэ номыг 1840-өөд оны үед зохиосон бөгөөд монгол хэлний зүйд нэмэлт оруулжээ.

Ард түмний хэрэглэл

1. Ард түмний гараар хийсэн хээ угалзтай ширэн дашмаг, айрагны модон хутгуур, морин тэрэг, жижиг хэрэглэлийн хамт, модон дэвш, гүүний айраг хийдэг хөхүүр, бүлүүр, араг, савар, жижиг тулга, ангийн нум, үхэр тэрэг жижиг таваг, аяга, дийз, мужааны шугам зэрэг зүйлийг тавьжээ.

2. 1755—57 онд болсон манжийн эсрэг бослого тэмцлийг харуулсан монголын газрын зураг, манжийн эсрэг тусгаар тогтнолын төлөө аймшиггүй тэмцэгч Цэнгүнжавын зураг.

3. Амарсанаагийн буу.

4. 1900 онд Улиастайд гарсан 2000 цэргийн бослогод оролцогчдын шаардлагын бичиг (энэ бослогыг Энх тайван гэдэг хүн удирджээ).

5. 1737 онд Засагт хаан аймгийн засаг Дугарцэрэнпэлтэй заргалдаж Хөөгч гэнэн нарын зэрэг ардууд Дугарцэрэнпэлийн хэтэрхий их албан татвар, түүний хатуу ширүүн дарлалыг эсэргүүцэж заалдаж байсан бичиг зэрэг ард түмнээс явуулж байсан тэмцэл үднийг харуулсан.

6. Манжийн дарлалд монголын ард түмний ядуу зүдүү амьдралтайг харуулсан уран барималчид, Л. Малбалын барьсан «Гаслант амьдрал».

7. Манжийн эзлэгчдийн эсрэг тэмцэлд их, дүү, гэр бүл, ураг төрлийн хамт алтан амна алдсан хотгойлын Цэнгүнжавын хөргөөр манжийн үе төгссөн.

Автономитын үе

1911 оны 12-р сарын 1-нд их хүрээнд үндсэнй хувьсгал үүсэн, халхыг тусгаар улс гэж зарласнаас эхлэн 1919 оны 11-р сарын 15-ны өдөр автономит засгийг устгаж Хятадын генерал Сюй-шу чженьд эзлүүлсэн үе хүртэл хамарна. Энэ үеийг тус музейн 17—18-р тасалгаанд дэлгэн харуулжээ.

Манжийн амбан Сондуог-веннийг 3 хоногийн дотор монголын хязгаараас гаргахыг шаардсанд Сан До-вен оросын консулын газраар хамгаалуулж, монголын нутгаас хөөгдөн гарчээ. Хүрээнээс манжийн амбаныг зайлуулсны дараа монгол даяар манжаас салах өргөн хөдөлгөөн өрнөжээ. Хатан баатар Магсаржав, манлай ван Дамдинсүрэн нар Ховд Улиастайн манж цэрэгтэй байлдан хөөх явдлыг удирджээ. 200 гаруй жил монголд ноёрхож байсан манжийн төрийн эрхийг ингэж бут цохиж устгасан байна.

Автономит засаг байгуулсан үндсэнй хувьсгалыг дайчин ван Ханддорж, Даа лам Цэрэнчимид, сайн хаан Намнансүрэн, эрдэмтэн гүн Хайсан зэрэг 7 хүн голлон удирджээ.

Ард түмний хөдөлгөөнөөр, харийн дарлалаас чөлөөлөгдсөн боловч Монголын ард түмэнд улс төр, эдийн засгийн талаар өчүүхэн ч зүйл олдсонгүй, харин энэ амжилтыг хар шар феодалууд ашиглаж засгийн эрхийг шүүрэн авчээ. Энэ нь тус музейд тавьсан засаг захиргааны зохион байгуулалт, мөн энэ үеийн хөрөнгө хүрмтлэлт зэргээс ил харагдана.

1912 оны 12-р сарын 16-нд Их Хүрээнд богдыг монгол улсын хаан ширээнд суулгах ёслолыг хийж, Богдын зарлигаар тусгаар тогтносон монгол улсын засгийн газрыг 5 яамтай байгуулжээ.

Үзмэр

1. Автономит үеийн засаг захиргааны зохион байгуулалт, хаант засгийн төлгөйд шанин төрийг хослон баригч Богд хаан ганцаар ноёрхож байсныг харуулна. Богд, засгийн эрхийг хязгааргүй барих болоод улс орныг цаашид хөгжүүлэх ямар ч ажлыг хийсэнгүй, харин хувийнхаа найр, хурим, цэнгэл, баяр ёслол зэрэгт зориулан ард олноос татварлан авах зүйл асар их хэмжээтэй болжээ. Жиннээ нь: Богдын зардалд жил бүр 900000 лан мөнгө ард түмнээс гаргуулан авлаг байжээ. Богд, эх дагина хоёрт хааны пүлгүү, ламын хүнсэнд жил бүр 36000 лан, ланшигт 10000 ланг жил бүр улсын сан, шавь ардаас гаргахаас дагина өдөр бүр 100 лангийн мандал өргөх ёстой. Богдын нүд сохорсныг эдгэрүүлэх, буян үйлдэх нэрийг ээр жанрчсаг сүмийг байгуулахад 330000 лан мөнгийг ард түмнээс татварлан авч байв.

Энэ үед дээд доод хоёр хуртын танхимтай, эдгээр танхимд оролцох хүмүүс нь сонгуулиар бичигдсэн нэгжжлэн ордог байв.

а) Дээд хуралд бүх сүлд, дэв сайд, шанив, дотроо нар халхын 4 хаад, хүнлэчин засаг ноёд орж, хуртын ерөнхий сайд даргана.

б) Доод хуралд яамтын түшмэл, амт, цэвэрлэгчдийн түшмэл, цэргийн зэргээр зэрэг жинхэнэ болон хаагчид оролцох бөгөөд эдгээр яамрын засагчид дээр зөвлөх, санал гаргах зэрэг төлөгөөс бичиг хэлэлцэн шийдвэрлэх, Богд орхуулах ёсгүй гэдгээрнийг гаргах эрхгүй, үүнийг хурал түшигтэй Энэ үед 5 яамтай байсан, үүнийг (шар, агаад, дотроо сангийн, шүүх) эдгээр яамтай байсан нь эхлээд 1914 оны байдлаар сар бүр 1...

2. Манжийн дарлалаас чөлөөлөгдөх, автономит засаг байгуулах, хаант орос улстай холбоо байгуулах талаар хүчин зүтгэж явсан түшээт хаан аймгийн жанжин автономит үеийн гадаад яамны сайд байсан дайчин чин ван Ханддорж (гэрэл зураг хананд).

3) Автономитыг байгуулахад хүчин зүтгэж явсан 1913 оны орос монголын хэлэлцээгээр байгуулахад төлөөлөгчийн тэргүүн болж явсан мөн 1912 оноос 1916 он хүртэл ерөнхий сайд байсан сайн ноён хаан Намнансүрэн гэрэл зураг (хананд).

4) Хатан баатар Магсаржав (гэрэл зураг хананд). Магсаржав 1877 он Булган аймгийн Хутаг өндөр сумын 7-р багийн ард Сандагийн хүү бөгөөд 1911—12 оны үед манжийн түрэмгийлэгчдээс Ховд, Улиастай хотыг чөлөөлөх, баруун хязгаарыг батлан тохиулахад гарамгай тэмцэл явуулж байсан мөн 1914 онд өвөр монголд түрэмгийлж байсан Хятадын харгис цэргийг дарж, 1915 онд Суланхээрээр монголд довтолж байсан Хятадын хэсэг цэргийг даржээ.

1916—17 онуудад урвагч гүн Бавуужавын цэргийг бут цохисон мөн 1921 онд Октябрийн хувьсгалаас зугтаж ирсэн цагаантны үлдэгдлийг бүрмөсөн устгахад маршал Чойбалсангийн хамт явжээ. Түүний хэрэглэж явсан сэлэм бий.

5. Магсаржавын нэгэн адил Монголын ард түмнийг харийн түрэмгийлэгчдээс чөлөөлөх тэмцлийг удирдаж явсан (Жамсрангийн хүү) манлай ван Дамдинсүрэнгийн гэрэл зураг хананд, мөн түүний хэрэглэж явсан бирдан буу хоргонд байна.

6) Манжийн 200 гаруй жилийн дарлалаас бүрмөсөн салж автономит засгийг байгуулсныг гадаадын олон улс дотооддоо зарласан бичгийн гэрэл зураг (хоргонд байрлуулжээ).

7. Хар, шар феодалууд хятад хувцас хэрэглэл, гоёл чимэглэлийн зүйлүүд хоргонд, мөн феодалуудаас ард түмний дур зоригоор мөлжин сорж байсныг шог зургаар үзүүлсэн плакат зургийг хананд өлгөжээ.

8. Монголын ард түмний нуруунд хүнд ачаа болгон үүрүүлж байсан феодалуудад өх алба хушуу ноёд, Богдын засгийн газраас гадаадын худалдаачид, мөнгө хүүлэгчдэд тавьсан өрийн төлбөр, сүм хийдийн өргөл барьц зэрэг 18 зүйлийн хүнд албан татварыг харуулан, зураач Сэнгэцохио зурсан зураг ядуу ардууд ламын хувцас хунирыг шилэн хоргонд байрлуулжээ.

9. Автономит үеийн даа хүрээний лам нарын суудаг гандангийн дэнжийн хэсгийг харуулсан гэрэл зураг, мал худалддаг захын байдлыг харуулсан гэрэл зураг зэрэг биет зүйлүүд.

10. Цэргийн туг далбаа, хийморь, цэргийн сургуулийн зургийг үзмэрт тавив. Цэргийн техникийн амжилтуудыг ашиглаж, байлдааны чадвар бүхий цэрэг байгуулсан явдал нь автономит засаг төрийг бэхжүүлэхэд ихээхэн ач холбогдолтой байв. 1913 оны хэлэлцээгээр орос улс, монголын цэргийг өөрсдийн сургагч нарын хүчээр сургах үүрэг авчээ. Ингээд хүрээний орчим Хужир Булан зэрэг газар цэргийн сургууль байгуулсан, феодалын засгийн газраас энэ сургуулийг үзэшгүй хүнд байлгасан боловч цэргийн боловсон хүчнийг сургаж гаргахад чухал үүргийг гүйцэтгэжээ. Тэр сургуулиар манай намыг үндэслэн байгуулагч нөхөр Сүхбаатар цэргийн эрдэмд боловсрол гарчээ.

11. Тэр үеийн хэвлэлүүдээс зарлигаар тогтоосон Монгол улсын хууль зүйлийн бичиг (загвар) орчлонт ертөнцийн тухай гэрэл зураг, шинэ толь хэмээх бичиг (гэрэл зураг) алтан толь гэрэл зураг, монголын сонин бичиг, гэрэл зураг, эдгээр номууд бий. Хоргонд байна. 1912 оны гэрээ ёсоор 1913 оноос эхэлж монголын

улс 1912 оны Орос, Монголын хэлэлцээрээр олж авсан онцгой эрхүүдээ улам бататгажээ. Энэ гэрээгээр автономит засгийн газар нь хоёр хөрөнгөтөн улсын шууд мэдэлд шилжин колонн болжээ.

УРЛАГИЙН ХЭСЭГ

Тус музейн гуравдугаар давхарт 12—26 хүртэл 8 тасалгаанд ардын урлагийг хувьсгалын өмнөх, хойших хоёр үеийн байдлаар харуулсан юм.

Хувьсгалын өмнө үеийн монголын урлагийг харуулсан хэсэгт 17—19 дүгээр зууны үед монгол урчуудын хийсэн сайхан хийцтэй наамал, хатгамал, зүү ороомол, сийлмэл болоод зураг хөрөг, алт мөнгө, мод, төмөр, цаас, шүрээр хийсэн уран эдлэл тавив. (Зур 8).

Эдгээр уран бүтээлийг үзэхэд монголчууд эрт дээр үеэс эхлэн уран гоё зүйлийг хийж эхэлсэн авьяаслаг ард түмэн юм гэдэг нь тодорхой харагдана.

Хувьсгалын өмнөх урлагийг харуулсан хатгамал, зүү ороомол, наамал, зураг хөрөг зэрэг үзмэрийн зарим нь шашны холбогдолтой зүйлүүд байна. Энэ нь монголд шарын шашин хичтэй нэвтэрч, монгол урчуудын уран авьяас чадлыг ашиглан бас ардын урлагт нөлөө их байсны уршиг мөн.

* * *

19 дүгээр тасалгаанд 18 дугаар зууны үед холбогдох наамал, хөргүүд, эртний монгол барималчдын уран бүтээл цаас, шүрээр хийсэн, цамын баг тавнастай. Наамал хөрөг дээр янз бүрийн амьтны дүрсийг өнгө булдаг зохицуулан чадамгай дүрсэжээ.

17 дугаар зууны үеийн уран бүтээл, өндөр гэгээн Занабазарын цутгаж хийсэн шашны холбогдолтой цутгамал хүрэл хөрөг олон байна.

86

20 дугаар тасалгаанд: Пунцаг-осорын хийсэн уран бүтээл, ганзай гэдэг эртний наамал урлал харагдана. Энэ наамал дээр таван хушуу малыг урнаар дүрсэлжээ.

Тусгай тавиурт эртний монгол сийлбэрчдийн уран бүтээл, модоор сийлж хийсэн монгол шатар, Янпил дархны ган төмрөөр үндсний хээ угалз сийлж хийсэн хэт бэл, бусад урчуудын бүтээл: угалзан сийлбэртэй дөрөө, эмэгтэй хүний гоёлын алтан эдлэл, мөнгөн домбо, төмөр данх зэрэг уран нандин хийцтэй зүйлс нилээд тавнастай байна. Энэ тасалгаанд бас Жамбалжавын цутгаж хийсэн алтан хээтэй (зүмбэртэй) ширээ, монголын эртний зураач Цагаанжамбын зурсан хавтгай маягийн зургийг тавьжээ. Энэ тасалгааны гадна талд тусгай тавиурт монголын эртний хөгжим ятга, морин хуурыг байрлуулжээ.

21 дүгээр тасалгаанд: Тасалгааны зүүн талд монгол зураач Шаравын уран бүтээл 2 том хөргийг тавьжээ.

Энэ 2 том хөрөг дээр хувьсгалын өмнөх монголчуудын амьдралын байдлыг тусган харуулсан байна. Энэ зураг монголын эртний зан суртахууныг судлахад чухал ач холбогдолтой. Мөн тасалгаанд зураач Шаравын зургаас гадна манай ахмад зурагчин Маньбадарын уран бүтээлээс тавьсан байна. Үүнд: Эртний баатар «Магсаржав» зэрэг болно.

22 дугаар тасалгаанд: Энд зураач Ядамсүрэн, Чойдог нарын зарим бүтээл байна. Зураач Ядамсүрэнгийн бүтээл «Д.Сүхбаатар»-ын хөрөг байна. Энэ тасалгааны бусад үзмэр нь голдуу зураач Цэвэгжавын уран бүтээлээр бүрджээ. Цэвэгжавын зурсан «Бух мөргөлдөж байгаа нь», «Гүү сааж» гэдэг зургуудыг үзэгчид их сонирхож байна. Энэ тасалгааны хойт талд, Сүхбаатар ташууртаа бичиг хийж байгаа байдлыг харуул-

87

сан «Сүхбаатар» гэдэг баримал байна. Үүнийг барималчин Санжаа хийсэн юм.

23 дугаар тасалгаанд: Энд зураач Дамдинсүрэнгийн бүтээл «жинчин», «тарвагачин», «уургач» зураач Одонгийн зурсан «Ажлын дараа» зураач Сэнгэцогингийн зурсан «Ударник Дарь», Нацагдоржийн зурсан «хавар», зураач Гаваа, Намхайцэрэн нарын зурсан судалбар зураг зэрэг бусад зургууд байна.

Эдгээр зургууд нь монголын малчин, үйлтвэрийн ажилчин зэрэг хүмүүсийг дүрслэн харуулжээ.

Зураач Одонгийн зурсан «Ажлын дараа» гэдэг зургийг харахад малын тэжээл өвс хадах ажилд муу ажилласан нэг залууг бусад нэгтгэлд хүмүүс зэмлэн шүүмжилж байгааг харуулжээ.

Энэ тасалгаанд: Зургаас гадна сийлбэрч Гэвшээхүүгийн уран бүтээл зааны ясаар сийлсэн монгол шатар, мөн Сэнгэцогин хийсэн модон шатар тусгай тавиурт байна.

24 дүгээр тасалгаанд: Зураач Гавзаагийн зурсан «Булган гол», Амгалангийн «Эмч», «Буур», Жамсрангийн «сүүний завод», «Булган уул», Балдангийн «Хизах ачин» Мягмарын «Хиагтаас Да Хүрээ хүртэл» гэдэг нэртэй, зургууд байна.

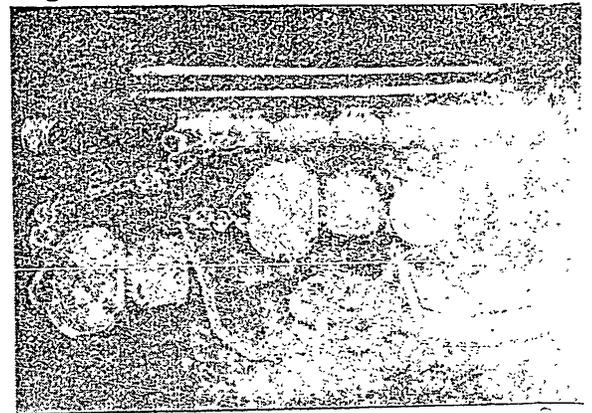
Эдгээр зураг монгол орны баруун хязгаарт байдаг Булган гол зэрэг зарим нутаг орны байдал, ард түмний амьдрал, тэмцлийг үнэн зөвөөр тусган харуулж чаджээ.

Энд тусгай тавиурт Дорж, Жамьяншарав, Гүндмаань нарын бүтээл олон сайхан сийлбэрүүд бий. Энэ тасалгаанаас гармагц манай орны олон үндэстнүүдийн хувцас хунир тусгай тавиурт өлгөөтэй байна.

25 дугаар тасалгаанд: Энэ тасалгаанд уран зураач Чүлтэмийн уран бүтээлийг голлон харуулсан юм. Чүлтэмийн бүтээл, хөгжмийн хичээл «Гол», «Тал газрын айл», Манхбатар зэрэг хүмүүсийн бүтээл амьдра-

лыг үнэн бодитойгоор харуулсан олон сайхан зураг оржээ. Мөн зураач Чүлтэмийн зурсан «Рига хот», «Будапешт хот», «Сүхбаатарын талбай» гэсэн судалбар зургууд байна.

Эдгээрээс гадна Санцагдорж, Чойнхор, Долгорсүрэн нарын яс, яшил модоор хийсэн уран хийцтэй сийлбэрүүд байна.

Уугаг 8. Монгол даргын урлан хийсэн, монгол чимэг бүхий хэт бэл

Эдгээр сийлбэрээр зочилж таван хушуу малыг дүрслэн харуулжээ.

26 дугаар тасалгаанд: Зураач Гаваа, Намхайцэрэн, Махбал нарын хийсэн тайзны заслын бүдүүвч

зураг, Маньбазарын уран бүтээлээс харуулсан байна. Үүнээс гадна «харанхуйгаас гэрэлд», «Ноос бол алт», «Эрдэнэ шиш» зэрэг утга төгөлдөр зургууд байна.

Малай музейн үзмэр үүгээр төгсөх бөгөөд цаашид үзмэрээ цаг үргэлж баяжуулж байх тул эх орны чухал ховор нарийн нандин зүйлс усны үер мэт мэр ирж олдсоор нэмэгдэн байдаг юм.

ГАРЧИГ

Удиртгал	3
Улсын Төв Музейн анги тасаг	7
БАЙГАЛИЙН АНГИ	
Газар зүйн тасаг	7
Монголын уур амьсгалын тасаг	10
Тус улсын газрын хөрсний тасаг	11
Ургамлын тасаг	13
«АМЬГНЫ АЙМАГ»	
Шавьж	20
Загас	22
Хоёр нутагтан	—
Хөвлээр явагчид	—
Жигүүртний тасаг	23
Мэрэгч амьтад	26
Чандага	—
Минж	—
Тарвага	28
Хэрэм	—

АРААТАН АМЬТДААС

Солонго	29
Мануул	30
Өмхий хүрэн	—
Үнэг	31
Ирвэс	—
Үен	32
Чоно	—
Хярс	33
Дорго	34
Вулга	—

ТҮУРТАН АМЬТДААС

Хулан	35
Баавгай	36
Хандгай	37
Цаа буга	38
Буга	—
Янгир ямаа	39
Аргал	40
Гахай	41
Бөхөн	—
Бор гөрөөс	43
Хар сүүлт	—
Хүдэр	44
Ашигт малтмалын тасаг	—
Палеонтологийн тасаг	49

ТҮҮХИЙН АНГИ

Хүй нэгдлийн байгууллын үе	57
Хүн улс	61
Монгол нутаг дээр оршиж байсан эртний улсууд	63

13 дугаар зууны үеийн монгол	66
14—17-р зууны үеийн монгол	70
Монгол, Манжийн захиргаанд орсон үе	74
Автономит үе	80
УРЛАГИЙН АНГИ	86

